Türk Dilleri Araştırmaları 14 (2004): 207-240

Kaşgarlı Mahmut'un Kabri ve Yurdu

Mehmet Ölmez
(İstanbul)

DLT'nin yazarı Maḥmūd el-Kāşġarī'nin, Türkiye'de yaygın yazıldığı şekliyle Kaşgarlı Mahmut'un mezarı günümüzden 21 yıl öncesine kadar tam olarak bilinmiyordu. Bu bilinmezlik, DLT'yi [Yeni] Uygurcaya çeviren İbrahim Mutii ve Mirsultan Osmanov'un keşifleriyle ortadan kalktı. Bu keşfi bir kez de birinci elden 2000 yılı Temmuz sonunda Ürümçi'ye yaptığım ilk seyahat sırasında tanınmış Uyġur bilgini Mirsultan Osmanov'u evini ziyaretimde dinledim. Bu ziyaret esnasında konu Kaşgarlı Mahmut ve doğum yerinden açılınca bana İbrahim Mutii ile *Tarim* dergisinde yazdıkları yazıyı getirdi ve yazının hikayesini anlattı. Buna göre, DLT'yi Uygurcaya, çağdaş Uygurcaya çevirirlerken kimi sorunları çözmek için 1982 yılının sonunda Kaşgar'a giderler. Aralık ayı ve onu takip eden aylarda bir süre yörede kalırlar. Bu esnada Kaşgar yakınındaki Oypal'da "Hezriti Molam" türbesini ziyaret ederler. DLT'de yer alan bilgilerden, türbeye atfedilen önemden ve nihayet kabrin eski "türbedar"larından diyebileceğimiz İmin Hesen Kazi Ahunum'un getirdiği, kabre ait Mesnevî içerisinde yer alan vakıf senedinden Kaşgarî'nin memleketinin Oypal olduğu görüşünü çıkartırlar.[1]

İmin Hesen Kazi Ahunum'un getirdiği Mesnevî'nin bir de ilginç

---

[1] DLT: *Dīvānu Luġāti't-Turk.* Burada tıpkıbasımını verdiğim makale H. Kasapoğlu Çengel'ce *Bilig* dergisinin 23. sayısında yayımlanmıştı, makalenin tamamını Türkçe olarak okumak isteyenler buraya bakabilirler: "Kâşgarlı Mahmud'un Yurdu, Hayatı ve Mezarı Hakkında", İbrahim Mutiy - Mirsultan Osmanov, çeviren: Doç. Dr. Hülya Kasapoğlu Çengel, *Bilig*, Güz 2002, sayı 23: 189-208; Yine ilerleyen sayfalarda yer vereceğim vakıf belgesinin fotoğrafı, yazıçevrimli metni ve Türkçeye çevirisi de Osman Fikri Sertkaya'ca hazırlanmış ve "Son Bulunan Belgeler Işığında Kâşgarlı Mahmûd Hakkında Yeni Bilgiler" adıyla *Dîvânü Lûgati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri, 7-8 Mayıs 1999, Ankara- Türkiye* adlı kitap içerisinde yayımlanmıştır (s. 130-144). Vakıf belgesinin Türkçe çevirisi için de buraya bakılabilir.

hikayesi vardır. Çin'de 1960'ların ikinci yarısı sonrası ve 1970'lerin başlarında "Kültür Devrimi" adıyla eski Uygarlıklara ait kültür ürünleri yok edilirken İmin Hesen Kazi Ahunum'un hocası bir çok kitap arasından Mesnevî'yi seçmiş ve bu kitabı çok iyi koruması için kendisine vermiştir. Mesnevî, dolayısıyla vakıf senedi bu sayede bugüne ulaşabilmiştir.

Söz konusu Opal, bugüne değinki çevirilerde Arap harfli metnin harekelenişindeki sorunlardan dolayı Latin harflerine yanlış aktarılmıştır (örneğin Besim Atalay ve Dankoff çevirileri böyledir). Besim Atalay Arap harfli metinde ابل şeklinde yer alan kısmı " ابل Abul: Bizim ilde –Kaşgarda- bir köy adı [+]." şeklinde çevirir. Yine dipnotunda da "[+] Bu kelime basma nüshada ابل , yazma nüshada ابل şeklindedir. Brockelmann gibi biz de bunu << ابل Abul>> okuduk. B.A." diye açıklar (*Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*, I, Ankara 1939, 73).[2] Gerçekten de Kilisli Rıfat'ın yayımladığı basma nüshada hareke yer almaz: ابل — اسم قرية لنا (*Kitābu Dīvāni Luġāti't-turk*, Dârü'l-Hilâfetü'l-âliyye [İstanbul], [Hicrî] 1333, s. 70).

Yazmada ise söz konusu satır şöyledir (49. s.): ابل اسم قرية لنا

Gerçekten de, Kaşgarlı'nın türbesiyle ilgili araştırmalarından çok önce, 1981'de yayımlanan Uygurca çevirinin ilk cildinde, çeviriyi yayımlayanlar doğru olarak bu sözcüğü/yer adını *opal* şeklinde okumuşlardır:

opal ئوپال. بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى.

opal Opal. Bizniŋ yurtniŋ nami. "**opal** Opal, bizim memleketimizin adı."

Aynı sözcükle ilgili dipnotta ise yazma nüshada bu sözün harekesinin açık olmadığı, *elif* ile *be*'nin ortasındaki *ötre*'yi Brockelmann ile Atalay'ın *be*'nin üstüne koyarak *abul* diye okudukları belirtilir. Onlara göre ise *ötre*, *elif*'in üzerine konarak "opal" diye okunsa doğru olacaktır. Çünkü Kaşgarlı

---

2 Gerçekten de C. Brockelmann'ın yayımladığı çalışmada sözcük "*abyl* Dorf in Kāšγar I, 70, 5" olarak yer alır (*Mitteltürkischer Wortschatz*. Budapest/Leipzig 1928, s. 240).

Mahmut bu söze «اِسْمُ قَرْيَةٍ لَنَا ــ بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى» diye açıklama getirmiştir. Kaşgarlı Mahmut "bizim memleketimiz, yurdumuz" dediğine göre normalde bunun Kaşgar'ın 36 kilometre güney batısında bulunan ve bugüne değin "Opal" olarak bilinen yer olması gerekir (Uygurca çeviri, I. C., s. 99, dipnot):

يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ھەرىكىسى ئېنىق ئەمەس. «ا ـ ئېلىف»
بىلەن «ب» ئوتتۇرىسىدىكى زەممىنى بروككېلمان ھەم بېسىم
ئاتالاي «ب»غا تارتىپ، «*abul*» دەپ ئوقۇغان. بىزچە
«ا ـ ئېلىف»قا تارتىپ، «*opal*» دەپ ئوقۇش توغرا. چۈنكى مەھمۇت
قەشقەرى بۇ سۆزگە «اِسْمُ قَرْيَةٍ لَنَا ــ بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى» دەپ
ئىزاھ بەرگەن. مەھمۇت قەشقەرى «بىزنىڭ يۇرت» دەپ ئالاھىدە
تەكىتلىگەن بۇ چوڭ يېزا قەشقەردىن 36 كىلومېتىرچە
غەربىي جەنۇپ تەرەپتە بولۇپ، تا ھازىرغىچە «*opal*»
دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

*Yazma nüsḫida bu sözniŋ herikisi ėnik emes. «ا - èlif» bilen «ب» otturisidiki zemmini Brokkèlman hem Bėsim Atalay «ب»ġa tartip, «**abul**» dep oḳuġan. Bizçe «ا - èlif» tartip, «**opal**» dep oḳuş toġra. Çünki Mehmut Ḳeşḳeri bu sözge «ismu ḳaryet^{in} lenā - bizniŋ yurtniŋ nami» dep izah bergen. Mehmut Ḳeşḳeri «bizniŋ yurt» dep alahide tekitligen bu çoŋ yeza Ḳeşḳerdin 36 kilomėtirçe ġerbiy cenup terepte bolup, ta ḫazirgiçe «opal» dep atilip kelmekte*

Uygurca yayından kısa bir süre sonra, bir yıl sonra çıkan ve bu sözcüğün okunuşunda Brockelmann ile Atalay'ı izleyen Kelly/Dankoff, söz konusu yer adını dikkatle ve soru işaretiyle okuyarak şöyle çevirirler:

'BUL **abul** (?) Name of one of our villages", yine dipnotta da "U in pencil (?- unclear)" (Kelly/Dankoff, c. I, s. 112)

DLT'yi İngilizceye çeviren her iki, araştırıcı bu ifadeyle *u*'nun, yani *ötre*'nin sorunlu olduğunu vurgularlar.

Öte yandan, İbrahim Mutii ile Mirsultan Osmanov'un makalelerinden çok sonra çıkan Kazakça çeviride Uygurca çeviri görülmüş olmasına rağmen Brockelmann ve Atalay okuyuşları izlenerek *abul* okunur (Kazakça çeviri, c. I, s. 102):

ابل АБUL АБҰЛ*: Біздің жұрттағы мекен аты.

* Бұл сөздің харакаттары жазба нұсқасында анық түспеген.К. Броккельман үстіңгі зәммәлық таңбаны «б» әрпіне теліп «Абұл» деп оқиды. Б. Аталай сол К. Броккельман талдауын құптаған. Ұйғыр аудармасында (Шыңжаң) «Опал» деп, зәммәні әліпке аудара оқиды.

Büyük ölçüde Uygurca çeviriyi izleyen Çince çeviride ise doğru olarak *opal* okunmuştur (Çince çeviri, c. I, s.):

اُبل opal① 乌帕尔。我们家乡的名称。

①手抄本中这个词的元音符号的位置标得不清楚，布罗克尔曼和伯西姆·阿塔莱都将"ا—elif"与"ب"之间的合口符移到"ب"之上而读为"ābul"。我们认为应该移到"ا—elif"之上，读作"opal"才对。因为马赫穆德·喀什噶里将这个词诠释为"إِسْمُ قَرْيَتِنَا 我们家乡的名称"。马赫穆德·喀什噶里特别指出的"我们的家乡"就是位于喀什噶尔西南三十六公里处的乌帕尔区。至今维吾尔人仍然称此地为"乌帕尔"。

Doğrusu yöreyle ilgili Batılı gezginlerin 19. ve 20. yüzyıla ait seyahatnameleri gözden geçirilseydi, *opal* adına bu kaynaklarda ve eklerinde verilen haritalarda rastlanabilirdi:

The Hearth of Asia. A History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times, F. H. Skrine and E. D. Ross, London 1899: 38°-40° enlem ve 74°-76° boylam arası, *Upal*; yine bak. *Sven Hedin Central Asia Atlas Memoir on Maps*, vol. II. Index of Geographical Names, D.M. Farquhar, G. Jarring and E. Norin, Stockholm 1967, harita J 43-VII b, *Opal Bazar*.

İbrahim Mutii ve Mirsultan Osmanov'un bölgede yaşayan söylenceler üzerine yaptıkları derlemeler, incelemeler de (97 yaş) söz konusu türbenin Kaşgarlı Mahmut'a ait olduğunu destekler niteliktedir. Irak, İran'a kadar gittiği, çok sayıda dil bildiği, dönüşünde orada medresede müderrislik yaptığı ve diğer bilgiler.

Bugün Mirsultan Beyin korumakta olduğu Mesnevî'nin arasına yapıştırılmış olan vakıf belgesinin çektiğim renkli resmi burada verilmiştir. Belgeyi Mirsultan Bey IPA ile aşağıdaki şekilde yazdı:

tɛ'rixqɛ bir miŋ iki jyz ɛllig mah-i rɛʤɛb-ɛl-murɛʤʤɛbniŋ on tørt bɛʁɛr jili muzafat-i kaʃʁɛr mɛhkɛmɛ-i darilqɛza mɛsnɛd-i ʃɛri'ɛt molla sadiq ɛ'lɛm bin ʃah ɛ'la axund xatɛm-i fizzɛjl tɛndurustluq halɛtim bir jyz on tørt jaʃ

salim bilɛn 'ilm hissijat iʃtijaq ɛdɛbliʁ kɛjfijat bilɛn qolumdiki bir mɛqwaʁɛ muʃtɛmil mɛnbɛij mɛ'rifɛt ʃɛs dɛftɛri mɛsnɛwi 'ilmu 'ɛrfan mɛ'nɛwij qɛlɛm iʤtihad bilɛn ɛwraq sɛhifɛsigɛ zijnɛt bɛrgɛn qimmɛt bɛha mulk-i zɛr xɛrid kitabimni bɛlɛdɛi kaʃʁɛr dɛr mɛwzɛij ojfal tɛht-i ʤɛbɛl tʃɛʃm-i zulali sɛhnɛsidɛ mɛdfun musɛnnif-i 'ɛrfan hɛzrɛt-i mɛwlam ʃɛmsiddin husɛjin sahib-i qɛlɛm mɛhmud ɛl-kaʃʁɛrijniŋ mazaratiʁɛ wɛqf mutlɛq wɛ tɛsdiq-i mu'ɛbbɛd (qildim). bu uluʁ ɛdibɛ mɛ'rifɛt kitabimni ɛdib, 'ilm-i ɛrbablar bilɛn mazar-i ʃɛmsiddin husɛjin sahib-i qɛlɛm mɛhmud-ɛl-kaʃʁɛrijniŋ qɛbr-i- mɛtɛbɛrrik sɛhnɛsidɛ tʃɛʃm-i zulali ɛtrafida olturup mɛzkur kitabni mutali'ɛ qilip sahib-i qɛlɛm hɛzrɛt-i-mɛwlam ʃɛmsiddin husɛjin mɛhmud-ɛl-kaʃʁɛrijniŋ hɛqlɛridɛ du'a qilip ɛwlad-i-ummɛt, qɛwm-i-millɛtgɛ tɛ'lim-i-'ilm qilip fɛzl-i-kɛmal tapiʃiʁɛ sɛ'ij qilʁajlar. bu mɛzkur wɛqf kitabimʁɛ baʃ ʃagirdim molla zɛjd xɛlfɛt bin molla 'ɛwwɛzni mutɛwɛlli nisb qildim: dep xatɛm-i fizzɛjl molla sadiq ɛ'lɛm øz møhrymni basdim mɛzkur iqrarimniŋ rasīliqiʁɛ 'ulɛma-i-mudɛrris ɛlnɛzɛr axunum, diwan-i-ʃahan molla abdurrɛhim nizari wɛ noruz katip, turduʃ katip, turdi ʃɛjx axunum, molla ʁoʤilaq, ojfaldin zɛjdin qorul bɛgilɛr ʃahiddurlar

tamʁa: zubdɛt-ɛl-ulɛma'
'alim-ɛl-wɛqt
molla sadiq ibn ʃah ɛ'lɛ.

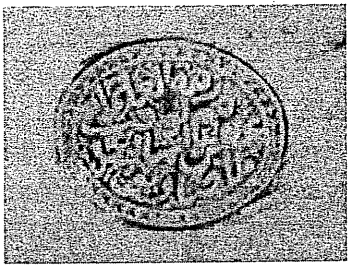

Mirsultan Bey'ce Latin harflerine aktarılan metnin Türkiye'de kullanılan yazıçevrimi sistemiyle gösterilişi:

te'riḫke bir miŋ iki yüz ellig mah-i receb-el-mureccebniŋ on tört beġer yili muzafat-i kaşġer mehkeme-i darilḳeza mesned-i şeri'et molla sadiḳ e'lem bin şah e'la aḫund ḫatem-i fizzeyl tendurustluḳ haletim bir yüz on tört yaş salim bilen 'ilm hissiyat iştiyaḳ edebliġ keyfiyat bilen ḳolumdiki bir meḳwaġe muştemil menbeiy me'rifet şes defteri mesnewi 'ilmu 'erfan me'newiy ḳelem ictihad bilen ewraḳ sehifesige ziynet bergen ḳimmet beha mulk-i zer ḫerid kitabimni beledei kaşġer der mewzeiy oyfal teht-i cebel çeşm-i zulali sehneside medfun musennif-i 'erfan heẕret-i mewlam şemsiddin huseyin

sahib-i ḳelem mehmud el-kaşġeriyniŋ mazaratiġe weḳf mutleḳ we tesdiḳ-i mu'ebbed (ḳildim). bu uluġ edibe me'rifet kitabimni edib, 'ilm-i erbablar bilen mazar-i şemsiddin huseyin sahib-i ḳelem mehmud-el-kaşġeriyniŋ ḳebr-i- meteberrik sehneside çeşm-i zulali etrafida olturup mezkur kitabni mutali'e ḳilip sahib-i ḳelem hezret-i-mewlam şemsiddin huseyin mehmud-el-kaşġeriyniŋ heḳleride du'a ḳilip ewlad-i-ummet, ḳewm-i-milletge te'lim-i-'ilm ḳilip fezl-i-kemal tapişiġe se'iy ḳilġaylar bu mezkur weḳf kitabimġe baş şagirdim molla zeyd ẖelfet bin molla 'ewwezni mutewelli nisb ḳildim: dep ẖatem-i fizzeyl molla sadiḳ e'lem öz möhrümni basdim. mezkur iḳrarimniŋ rasīliḳiġe 'ulema-i-muderris elnezer aẖunum, diwan-i-şahan molla abdurrehim nizari we noruz katip, turduş katip, turdi şeyẖ aẖunum, molla ġocilaḳ, oyfaldin zeydin ḳorul begiler şahiddurlar

tamġa: zubdet-el-ulema'
'alim-el-weḳt
molla sadiḳ ibn şah e'le.

Metnin Yeni Uygurca çevirisi:

Hicri 1252 (kala) yili uluġ recep ėyiniŋ 14-küni şerietniŋ tüvrügi bolġan Ḳeşḳer vilayiti ḳazi mehkimisiniŋ ḳazisi, tövende möhrümni basḳuçi menki Molla Sadiḳ Elem Şah ela Aẖun oġli bir yüz on töt yaşka kirgen tendurusluḳ halitim, ilimge bolgan hissiyatim, iştiyaḳim ve edeplik keypiyatim bilen ilim-meripetni mezmun ḳilġan, alte depterni bir muḳaviġa tüplep, varaḳliriġa ictihat ḳelimi bilen zinnet bėrip yėzilġan kimmet bahaliḳ, altunġa sėtivalġan mülküm bolġan "mesnevi şėrip" namliḳ kitavimni Ḳeşkerniŋ Opal rayoni taġ baġrida, süzük bulaḳ sehniside depin kilinġan hezriti mevlam, dinniŋ ḳuyaşi, Hüseyin (oġli) ḳelem igisi bolġan Mehmut Ḳeşḳer'niŋ mazariġa mutleḳ veẖp ve ebedi sedika (ḳildim)

Bu uluġ edipke (mutleḳ veẖp ḳilġan) ilim meripet mezmunideki bu kitavimni edipler bilen ilim erbapliriniŋ dinniŋ kuyaşi, Hüseyin (oġli) ḳelem igisi bolġan Mehmut Ḳeşḳer'niŋ mubarek ḳebri üstide, süzük bulaḳ etrapida olturup mutalie ḳilip, ḳelem igisi bolgan hezriti mevlam, dinniŋ ḳuyaşi, Hüseyin (oġli) Mehmut Ḳeşḳeri heḳḳide dua ḳilip, musulman evlatliri ve millitimizniŋ ẖelḳ ammisiġa ilim ügitip, ularniŋ toluḳ peziletlik boluşiġa tirişişini ümit ḳilimen. Veẖp ḳilġan mezkur kitavimġa baş şagirtim Molla Eydẖelpet Molla Ėvez oġlini başkurguçi ḳilip teyinlidim, dep tövende molla Sadiḳ elem öz möhrümni bastım.

Mezkur ikrarimniŋ rastliğiğa muderris ölima Elnezer Aḫunum, baş katip molla Abdurėhim nazarı, Noruz katip, Turduş katip, Turdi şeyḫ aḫunum, Molla Gocilak Opal'din Zeydin Korulbėgi katarliklar guvadur.

Möhür

Daŋlik ölima, devrniŋ alimi Molla Sadık Şah Ela oğli. (Möhür hicri 1208 yili oyulğan).

2004 yılı Ağustos ayında Kaşgar'a ve çevresine (Artuç, Hoten) gitme fırsatım oldu. Bu vesileyle o günlerde yol çalışmalarının sürdüğü Oypal'a kadar gittim. Hem Oypal'ı hem de türbeyi, buradaki küçük müzeyi, Kaşgarî'nin diktiğine inanılan Hay Hay Terek'i görebildim. O günlerin anısı olan resimler Mirsultan Bey'den aldığım resimlerle birlikte izleyen sayfalarda yer almaktadır. Burada nazik yardımlarından, elindeki belgeleri resimlememe izin vermesinden dolayı Mirsultan Beye teşekkürü bir borç bilirim.

Resim Ekleri:

1. Mirsultan Beyin elyazısıyla vakıf senedinin yazıçevrimli metni: 214-216

2. DLT'nin Yeni Uygurca çevirisinin ilk cildi: 217

3. *Tarim* dergisindeki makalenin tıpkıbasımı: 218-234

4. Kaşgarî'nin kabrine ve Mirsultan Beyin çalışma arkadaşlarına ait çeşitli resimler: 235-238

5. Vakıf senedinin yapıştırılı olduğu Mesnevî'nin ilk sayfası: 239

6. Vakıf senedinin fotoğrafı: 240

tɛʔrixqɛ bir miŋ iki jyz ɛllig mah-i rɛdʒɛb-ɛl-
muʁɛdʒdʒɛbniŋ on tørt bɛqɛr jili muzafat-i
kaʃʁɛr mɛhkɛmɛ-i dalʃlqɛza mɛsnɛd-i ʃɛriʔɛt
molla sadiq ɛʔlɛm bin ~~[illegible]~~ ʃah ɛʔla axund
xatɛm-i fizzɛjl tɛndurustluq halɛtim bir jyz on
tørt jaʃ salim bilɛn ʔilm hissijat iʃtijaq ɛdɛb-
lik kɛʃfijat bilɛn qolumdiki bir mɛqwaʁɛ muʃtɛ-
mil mɛnbɛij mɛʔrifɛt ʃɛs dɛftɛri mɛsnɛwi ʔilmu
ʔɛrfan mɛʔnɛwij qɛlɛm idʒtihad bilɛn ɛwraq sɛ-
hifɛsigɛ zijnɛt bɛrgɛn qimmɛt bɛha mulk-i zɛr
xɛrid kitabimni bɛlɛdɛi kaʃʁɛr dɛr mɛwzɛij ojtal
~~bɛht~~-i dʒɛbɛl tʃɛʃm-i zulali sɛhnɛsidɛ mɛdfun
musɛnnif-i ʔɛrfan hɛzrɛt-i mɛwlam ʃɛmsiddin

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

husejin sahib-i qelem mehmud el-kaşkerijniŋ
mazarative weqf mutleq we tesdiq-i mu'ebbed
(qildim). bu uluk edibe me'rifet kitabimni
edib, 'ilm-i erbablar bilen mazar-i şemsiddin
husejin sahib-i qelem mehmud-el-kaşkerijniŋ
qebr-i-meteberrik sehneside çeşm-i-zulali
etrafida olturup mezkur kitabni mutali'e
qilip sahib-i qelem hezret-i mewlam şemsid-
din husejin mehmud-el-kaşkerijniŋ heqleride
du'a qilip ewlad-i-ummet, qewm-i-milletge
te'lim-i-'ilm qilip fezl-i-kemal tapişike
se'ij qilkajlar. bu mezkur weqf kitabimke
baş şagirdim molla 'ejd xelfet bin molla

شنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ʔɛwwɛzni mutɛwɛlli nisb qildim: dep xatɛm-i-
fizzɛjl molla sadiq ɛʔlɛm øz møhrymni basdim-
-mɛzkur iqrarimniŋ rastliqiʁɛ ʔulɛma-i-mudɛrris
ɛlnɛzɛr axunum, diwan-i-ʃahan molla abdurrɛhim
nizari wɛ nɛruz katip, turduʃ katip, turdi ʃɛjx
axunum, molla ʁodʒilaq, ɔjfaldim zɛjdin qoral-
begilɛr ʃahiddurlar

tamʁa: zubdɛt-el-ʔulɛma

ʔalim-el-wɛqt

mollasadiq ibn ʃah ɛʔlɛ:

ʔ — ɛ

مەھمۇت قەشقەرى

تۈركى تىللار دىۋانى

بىرىنچى توم

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

تارىم

(ئايلىق ئەدەبىي ژورنال)

27-يىل نەشرى

1984

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ يۇرتى، ھاياتى ۋە مازىرى توغرىسىدا

ئىبراھىم مۇتىئى ،
مىرسۇلتان ئوسمانوپ

مەملىكىتىمىزنىڭ 11 - ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ يۇرتى، ھاياتى ھەم قەيەردە ۋاپات بولغانلىقى ئىلىم دۇنياسىدا ھازىرغىچە تولۇق ئېنىقلانماي كېلىۋاتقان بىر مەسىلە ئىدى. بۇ ھەقتە تۈرلۈك كۆزقاراش ۋە پەرەزلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ، لېكىن، يەنىلا كەڭ جامائەتچىلىكنى قانائەتلەندۈرەلمەي كەلدى. بەزى كۆزقاراشلار ھەتتا رىياللىقتىن ناھايىتى يىراقلىشىپ كەتتى.

بىز ئالىمنىڭ «دىۋان»دا ئۆز يۇرتى ۋە ھاياتى ھەققىدە بەرگەن ماتېرىياللىرى ئاساسىدا، يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئىزلىنىپ كۆرۈش مەقسىدى بىلەن 1982 - يىلى 12 - ئايدىن 1983 - يىلى 3 - ئايغىچە قەشقەردە «تۈركى تىللار دىۋانى» نىڭ III - تومىنى ئۇيغۇرچە نەشرگە تەييارلاش خىزمىتى جەريانىدا قەشقەرنىڭ ئوپال يېزىسىنى نۇقتا قىلغان ھالدا بىر نۆۋەت مەخسۇس تەكشۈرۈش ئېلىپ باردۇق. بۇنىڭدا ئالدى بىلەن (1982 - يىلى 12 - ئاينىڭ 18 -، 19 - كۈنلىرى) ئوپالدىكى «ھەزرىتى موللام» مازىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تارىخىي ئورۇنلارنى كۆزدىن كەچۈردۇق. ئاندىن ئوپال ۋە قەشقەردىكى پېشقەدەم ئۆلىمالار، زىيالىلار ۋە مۇناسىۋەتلىك ئادەملەردىن ئۇلار بىلىدىغان ئەھۋاللارنى ھەم مەھمۇت قەشقەرىنىڭ مازىرىغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى ئىگىلىدۇق. شۇنىڭ بىلەن 1982 - يىلى 12 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ئوپالدىكى «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ مەھمۇت قەشقەرىنىڭ مازىرى ئىكەنلىكى توغرىسىدا بىرىنچى قېتىملىق دوكلادىمىزنى ئاپتونوم رايوندىكى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار بىلەن قەشقەر مەمۇرى مەھكىمىسىگە ئەۋەتتۇق①. شۇ ئاساستا قەشقەر مەمۇرى مەھكىمە مەسئۇللىرىدىن يولداش مامۇتوپ ۋە ئەيسا شاكىرلارنىڭ قىزغىن قوللىشى بىلەن 1983 - يىلى 1 - ئاينىڭ 6 - كۈنى قەشقەردىكى ئۆلىمالار، زىيالىلارنىڭ ۋەكىللىرى ۋە مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرنىڭ سۆھبەت يىغىنىنى ئۆتكۈزۈپ، جامائەتچىلىكتىن پىكىر ئالدۇق. شۇنىڭ بىلەن بۇ ھەقتە يەنىمۇ كۆپ ئادەملەرنىڭ دىققىتى قوزغىلىپ، بىزنى بىرمۇنچە قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەرنىڭ مەشھۇر ئۆلىمالىرىدىن ئىمىر ھەسەن

① بۇ دوكلات «قەشقەر ئەدەبىياتى» نىڭ 1983 - يىل 2 - سانىدا بېسىلغان.

قازى ئاخۇنۇم تەقدىم قىلغان، مۇندىن 150 يىلچە ئاۋۋال يېزىلغان بىر كىتاپ ۋەخپىنامىسى تولىمۇ قىممەتلىك ھۆججەت بولۇپ، ئۇنىڭدا ئوپالدىكى «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ ھەققەتەن مەھمۇت قەشقەرىنىڭ مازىرى ئىكەنلىگى ئوچۇق بايان قىلىنغان. بۇ ھۆججەت بىزنىڭ ئاغزاكى ماتېرىياللار ئاساسىدا يېزىلغان بىرىنچى قېتىملىق دوكلادىمىزدا ئالغا سۈرۈلگەن كۆزقاراشلىرىمىزنىڭ توغرا ئىكەنلىگىنى تەستىقلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىز تولۇپ تاشقان ئىشەنچكە كېلىپ، ئىككىنچى قېتىملىق دوكلادىمىزنى يېزىشقا مۇۋەپپەق بولدۇق ۋە ئۇنى 1983 - يىلى 4 - ئايدا شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئىلمي ھەيئەتلىرىنىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىنىغا قويدۇق.

ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بىز قەشقەر ۋە ئوپالدا دەسلەپ سۆزلەشكەن كىشىلەرنىڭ تولىسى «تۈركى تىللار دىۋانى» نىڭ ئۇيغۇرچە I - تومى نەشر قىلىنغاندىن كېيىن ئۇنى كۆرگەن ياكى كۆرەلەيدىغان كىشىلەر ئەمەس، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئەزەلدىن «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ شەيخلىغىنى قىلىپ كېلىۋاتقان ئاددى خەلق، بىر قىسمى كونىچە ئوقۇغان بولسىمۇ، ئىلىم دۇنياسىدا مەھمۇت قەشقەرى ھەققىدىكى تەتقىقاتلاردىن بىخەۋەر كىشىلەر. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئەۋلاتتىن - ئەۋلاتقا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان «ھەزرىتى موللام» نىڭ مەھمۇت قەشقەرى ئىكەنلىگى ھەققىدىكى ھەرخىل رىۋايەتلەر بىزگە خەلقىمىزنىڭ ئۆزىنىڭ بۇ مۇنەۋۋەر پەرزەنتىنى بىرقانچە ئەسىرلەر داۋامىدا چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن ياد ئېتىپ كېلىۋاتقانلىغىنى، ئۇنى ئۇنتۇپ كەتمىگەنلىگىنى ھىس قىلدۇردى. بىز بۇ ماقالىمىز ئارقىلىق بۇ ماتېرىياللارنى ئۆز ئەينى بويىچە جامائەتچىلىككە مەلۇم قىلماقچىمىز ۋە ئۆزىمىزنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى قېتىملىق دوكلادىمىزدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان كۆزقاراشلىرىمىزنى تەپسىلى بايان قىلماقچىمىز. بىز بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشتە ئىگەللىگەن ماتېرىياللارنى ئېلان قىلىشتا ئۇلارنىڭ مېغىزىدىن پايدىلاندۇق، شاكىلىنى تاشلىدۇق، يەنى مەسىلىگە ئالاقىدار بىر قىسىم رىۋايەتلەر ئىچىدىكى ئەسىرلەر داۋامىدا قوشۇلۇپ قالغان بەزى ئەپسانىۋى يىپىنچىلارنى نەزەردىن ساقىت قىلدۇق.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ يۇرتى، ھاياتى ۋە مازىرى ھەققىدە بىز ئىگەللىگەن ماتېرىياللار تۆۋەندىكىچە:

1. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ يۇرتى

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ قەشقەرلىك ئىكەنلىگى ئۇنىڭ تەخەللۇسىدىن ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. ئىلىم دۇنياسىدا چىنلىققا ھۆرمەت قىلىدىغان كىشىلەرنىڭ ھېچقايسىسى بۇنىڭدىن قىلچە گۇمانلانمايدۇ.

ئالىمنىڭ قەشقەرنىڭ قايسى يېرىدىن ئىكەنلىگىگە كەلسەك، بۇ ھەقتە «تۈركى تىللار دىۋانى» دىكى مۇنداق بىرنەچچە پاكىت بىزنىڭ دىققىتىمىزنى ئۆزىگە تارتىدۇ:

مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان» دا قەشقەر ئەتراپىدىكى 20 دىن ئارتۇق يەر ئىسمىنى ئىزاھلىغاندا، ئۇلارنىڭ كۆپىنى «اِسْمُ بَلْدَةٍ كانَتْ قُرْبَ كاشْغَرْ» (قەشقەر يېنىدىكى بىر شەھەر-

شۇڭا «دىۋان»دا «اَذِغْ aẑïq» دەپ تىلغا ئېلىنغان ۋە ھازىر «ئازىق» دېيىلىۋاتقان بۇ مەھەللىنىڭ ئىسمى ئەنە شۇ «ئازىق تىكەن دارىسى» دېگەن سۆز بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراشقا بولىدۇ.

11 - ئەسىردىكى خاقانىيە تىلىنىڭ ئاساسەن «ذ - ẑ» لىق تىل ئىكەنلىكى، كېيىنچە بۇ تاۋۇشنىڭ «ي - y»غا ئۆزگەرگەنلىكى، لېكىن بەزى يەر ئىسىملىرىدا، مەسىلەن، ئوپالدىكى «ئازىق» ۋە ئاتۇشتىكى «ئازاق» سۆزلىرىدە «ي - y»غا ئۆزگەرمەي (جۇغراپىيىۋى ئىسىملار ئومۇمەن تۇراقلىق بولغاچقا، مۇنداق ئۆزگىرىش ئاز بولىدۇ)، ئەسلى تەلەپپۇزى ساقلىنىپ قالغانلىقىغا دىققەت قىلىنسا، يۇقۇرقى قاراشنىڭ ئاساسسىز ئەمەسلىكى ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم بولىدۇ.

مانا بۇ بىزنىڭ مەھمۇت قەشقەرىنىڭ يۇرتى قەشقەر، قەشقەردىكى ئوپال يېزىسى ۋە ئوپالدىكى «ئازىق» مەھەللىسى دېيىشىمىزدىكى بىرىنچى ئاساس.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مەھمۇت قەشقەرى «بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى» دەپ ئىزاھلىغان بۇ ئىككى يەر ئىسمى ئىنىقلانغاندىن كېيىن، بىز بىرىنچىدىن، «تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ بىردىن ئاۋۋالقى تەرجىمىلىرىنى نەشر قىلدۇرغان بىرۇككېلمان، بېسىم ئاتالاي ۋە سالىھ مۇتەللىپۋۇلارنىڭ «ابُل» سۆزىدە يېزىلىشتىكى سەۋەنلىك تۈپەيلىدىن «ا - ئېلىف» بىلەن «ب - b» ئوتتۇرىسىغا قويۇلۇپ قالغان داكىرىتنىك بەلگە — زەممىنى «ب - b» غا تارتىپ «abul» دەپ ئوقۇغانلىقىنىڭ توغرا بولمىغانلىقىنى، بىزنىڭ زەممىنى «ا - ئېلىف» قا تارتىپ «opal» دەپ ئوقۇغانلىقىمىزنىڭ پۈتۈنلەي توغرا بولغانلىقىنى ھىس قىلدۇق؛ ئىككىنچىدىن، بىز 1980 - يىلى 6 - ئايدا «دىۋان»نىڭ 1 - تومىنىڭ تەرجىمە خىزمىتىگە ئالاقىدار تىل تەكشۈرۈش بىلەن قەشقەرگە بارغان ۋاقتىمىزدا، يېڭىسار ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەر يىلى ئالدى بىلەن يېڭىساردىكى «ھەزرىتى بېگىم»، ئاندىن «ئوردا خېنىم»، ئاندىن ئاتۇشتىكى ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان، ئاندىن قەشقەر پايىپايتىكى يۈسۈپ خاس ھاجىپ — يۈسۈپ قادىرخان، ئاندىن ئوپالدىكى «ھەزرىتى موللام» مازارلىرىنى تاۋاپ قىلىپ قايتىدىغانلىقىغا بىنائەن، بۇلارنىڭ ھەممىسى قاراخانىلار جەمەتىگە ئائىت شەخسلەرنىڭ مازارلىرى بولغاچقا، «ھەزرىتى موللام» نىمۇ قاراخانىلار جەمەتىدىن دەپ تونۇغان ۋە «ئېھتىمال، مەھمۇت قەشقەرى بولسا كېرەك» دەپ «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە 1 - تومىدا ئاز - تولا بېشارەت بېرىپ ئۆتكەن ئىدۇق. بىراق، بىزنىڭ بۇ ھەقتىكى قاراشلىرىمىزدا (بۇ بەزى ئىزاھلاردا ۋە كىرىش قىسمىدا كۆرۈلىدۇ) مۇجمەللىك بولدى، ئاتۇشتىكى «ئازاق» بىلەن ئوپالدىكى «ئازىق»نى ئارىلاشتۇرۇپ قويغانلىقىمىز ئۈچۈن، بەزى سەۋەنلىكلەرگە يول قويۇلۇپ قالدى.

بىز «دىۋان»نىڭ 1 - تومىنى ئۇيغۇرچە نەشرگە تەييارلاش خىزمىتىنىڭ قاتناشقۇچىلىرىدىن بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن مۇنداق مۇھىم بىرئامىي مەسىلىدە يەڭگىلتەكلىك قىلغانلىقىمىزنى ۋە شۇنىڭ بىلەن سەۋەنلىك ئۆتكۈزگەنلىكىمىزنى ئېتىراپ قىلىمىز.

ئوپال ئازىقتىكى «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ تەزكىرىسى ۋە مۇشۇ تەزكىرىدىكى

13 تارىم 3 - سان

بايانلارغا ياندىشىقان هالدا، بۇ مازارنىڭ تا مۇشۇ كۈنگىچە خەلقىمىز تەرىپىدىن «ئىلىمگە هۆددىگار پىرىم» دەپ، سۆيۈپ، ئاسرىلىپ كېلىۋاتقانلىقى، «هەزرىتى موللام» مازىرى شەيخلىرىنىڭ مازار هەققىدە سۆزلەپ بەرگەنلىرى (بۇ هەقتە ئايرىم توختىلىمىز) ۋە يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن ۋەخپىنامە ـــ مانا بۇلار بىزنىڭ مەهمۇت قەشقەرىنىڭ يۇرتى ئوپال، ئۇ هەققەتەن ئوپال ئازىقتا تۇغۇلغان ۋە ئوپال ئازىقتا دەپىن قىلىنغان دەپ تونۇشىمىزغا ئىككىنچى ئاساس هىساپلىنىدۇ؛ ئۈچىنچىدىن، هازىرقى ئوپالدا «خان بېغى» ياكى «سۇلتانباغ»، «تەكيەگاه» (خانلارنىڭ چەتئەل ئەلچىلىرىنى كۈتۈۋالىدىغان مەخسۇس مېهمانخانىسى) دىگەن جاي ئىسىملىرىنىڭ ساقلىنىپ قېلىشى، شۇنىڭدەك، «قاراخان پاشايىم» مازىرى، «هەزرىتى پاشايىم» مازىرى، «سوپ تېكىن (سەبۇك تېگىن؟)» مازىرى، «ئوپ تېكىن (ئالىپ تېگىن؟)» مازىرى، «قىلىچ بۇغراخان» (ئېهتىمال يۇسۇپ قادىرخاننىڭ دادىسى ئوبۇلهەسەن هارۇن ئىبىن سۇلايمان بولسا كېرەك) مازىرى دىگەندەك مازارلارنىڭ بولۇشى ۋە تىل ئالاهىدىلىگى جەهەتتە، مەهمۇت قەشقەرى «دىۋان»دا ئېيتىپ ئۆتكەن ئۆز ئەجداتلىرىنىڭ سۆز بېشىدا «ه-h»نى كۆپەيتىش هادىسىسىنىڭ هازىرقى ئوپال جانلىق تىلىدا قويۇق ساقلىنىپ كېلىۋېتىشى ئومۇمەن، ئوپالنىڭ قاراخانىلار جەمەتى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتلىك جاي ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ.

بولۇپمۇ، تەزكىرىدە نامى تىلغا ئېلىنغان «بۇزرۇكۋارلىرىم» دىگەن نام ئاستىدىكى مەهمۇت قەشقەرىنىڭ بوۋىسى مۇهەممەت ۋە ئاتىسى هۈسەيىنلەرنىڭ مازىرى؛ «سەيپىدىن بۇزرۇكۋار» دىگەن نام بىلەن ساقلىنىپ كېلىۋاتقان مەهمۇت قەشقەرىنىڭ ئانا تەرەپ بوۋىسى خوجا سەيپىدىننىڭ مازىرى (تەزكىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇ كىشىگە «بۇزرۇكۋار» دىگەن ئۇلۇغلاش ئىنۋانى مەهمۇت قەشقەرى دۇنياغا كېلىش بىلەن خان تەرىپىدىن بېرىلگەن)؛ «بۇۋى رابىيە خېنىكەم» دىگەن نام ئاستىدا هۆرمەتلىنىپ كېلىۋاتقان مەهمۇت قەشقەرىنىڭ ئانىسىنىڭ مازىرى؛ مەهمۇت قەشقەرىنىڭ شاگىرتلىرىدىن بولغان ئىمام ئەكبەر (ياكى ئىمام ئەژدەر)، ئىمام ئەسقەرلەرنىڭ مازارلىرى، مەهمۇت قەشقەرى باغداتتىن قايتقاندىن كېيىن، 8 يىل دەرس ئۆتكەن «مەهمۇدىيە» مەدرىسىسىنىڭ خارابىسى؛ ئالىمنىڭ ئۆز تالىپلىرى بىلەن هەر پەيشەنبە كۈنى سەيلى قىلىدىغان ۋە هەر يىلى نورۇز ئېيىدا تالىپلىرىنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىملىرىنى ئۆتكۈزۈپ، ئۇلارغا ئىلمىي ئۇنۋانلار بېرىدىغان تارىخىي ئورۇن ـــ ئالىمنىڭ تىرىك گۇۋاچىسى سۈپىتىدە هازىرمۇ بۇلدۇقلاپ قايناپ تۇرغان «نۇرۇز بۇلاق» قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ هەممىسى مەهمۇت قەشقەرىنىڭ يۇرتى هەققەتەنمۇ ئوپال يېزىسى، ئوپالنىڭ «ئازىق» مەهەللىسى ئىكەنلىگىنى روشەن كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ.

2. «هەزرىتى موللام» مازىرى ـ مەهمۇت قەشقەرىنىڭ مازىرى

«هەزرىتى موللام» (بۇ سۆز ئەسلى ئەرەپچە «مولى *məvla* ـــ ئىگە، خوجايىن» دىگەن سۆزدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن بولۇپ، ئاخىرىغا هۆرمەت يۈزىسىدىن ئۇيغۇر تىلى بويىچە بىرىنچى شەخس بىرلىكتىكى تەۋەلىك قوشۇمچىسى قوشۇلغان). مازىرى ئوپالنىڭ غەربىي

شىمالىي بۇرجىكىدىكى «ھەزرىتى موللام تېغى» دەپ ئاتالغان تاغ باغرىدا①. بۇ تاغدا
ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى بۇددىست ئۇيغۇرلارغا ئائىت خارابىلەرنىڭ ئىزلىرى ھازىرمۇ
تولۇق يوقىلىپ كەتمىگەن②. كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، مۇندىن 60 يىللار ئىلگىرى بۇ
تاغدا بىر بۇددا ئىبادەتخانىسىمۇ بولغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قەشقەردىكى مانجۇر
ئەمەلدارلىرى ۋە ئەسكەرلىرى ھەر يىلى بۇ بۇتخانىغا چىقىپ ئىبادەت قىلىپ تۇرغان.
ھازىر بۇ تاغدىن قەدىمقى دەۋرلەردىن قالغان دەپنىلەر دائىم چىقىپ تۇرىدۇ. ئومۇمەن،
بۇ جايدا تاش دەۋرىدىن تارتىپ تاكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان ھەرقايسى
دەۋرلەردىكى مەدەنىيەت ئەكس ئەتكەن③. بۇ يەردىن تېپىلغان قاراخانىلار دەۋرىگە
ئائىت يارماقلار ھازىر قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ مەدەنىيەت يۇرتىدا ساقلانماقتا.
«ھەزرىتى موللام» مازىرى ئەنە شۇ تاغ باغرىدىكى «مارجان بۇلاق» («چەشمە زۇلال»مۇ
دېيىلىدۇ) سەھنىسىگە جايلاشقان. بۇ بۇلاقنىڭ شىمال تەرىپىدە يەنە بىر بۇلاق بولۇپ،
ئۇنىڭ تۈۋىدە «ھەزرىتى موللام» جامەسى جايلاشقان. «مارجان بۇلاق» تۈۋىدە خەلقنىڭ
ئېيتىشىچە، سەل كەم مىڭ يىلدىن بۇيان قايتا-قايتا كۆكلەپ كېلىۋاتقان «ھاي-ھاي تېرەك»
دېگەن تېرەك بار. مەسچىتتىن تۆۋەن چۈشكەندە «ئۈژمىلىك كوچا» دېگەن كوچا باشلىنىدۇ.
مازاردىن 30-40 مېتىرچە جەنۇپتىكى دۆڭلۈكتە «مەھمۇدىيە» مەدرىسىسىنىڭ خارابە ئىزلىرى
بار. مازارنىڭ كۈن چىقىش تەرەپ پەستە «موللام بېغى» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان مەھەللە
بولۇپ، بۇ مەھەللىدە «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ شەيخلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جەددى-جەمەتى
ئولتۇراقلاشقان. تاھازىرغىچە نورۇز بايرىمىدا ياكى ئۈژمە پىشقاندا، ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىن
خەلقلەر كېلىپ تاۋاپ ۋە سەيلى قىلىشىدۇ. ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەر بولسا، بۇ مازاردا
ياتقان شەخسنى «ئىلىمگە ھوددىگار پىرىم» دەپ ھۆرمەتلەپ، دۇئا-تەكبىر قىلىشىپ، ھەتتا
بىر مەزگىل تۇرۇپ يېنىشىدۇ.

بىز بۇ مازاردا خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان بىر زاتنىڭ ياتقانلىقىنى
مۆلچەرلەپ، ئۇنىڭ كىملىكىنى ئېنىقلاش مەقسىدىدە مۇنداق ئۈچ جەھەتتىن تەكشۈرۈش
ئېلىپ باردۇق.

1) مازارنىڭ شەيخلىرىدىن تەكشۈرۈش:

«ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ ھازىرقى شەيخلىرىدىن باۋدۇن قارى، ئوسمان قارى ۋە
مەمەت رېھىم شەيخلەرنىڭ ئاغزاكى گۇۋاھلىقىچە «ھەزرىتى موللام» مازىرىغا دەپنە قىلىنغان

① ئوپالنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان «ئوپال ئارت» كۆز جىلغا بويىدىكى خارابە «تاشبالىق» دېيىلىدۇ.
تۆۋەندىكى شېئىردىن قارىغاندا، تاغمۇ شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ، كېيىن «ھەزرىتى موللام تېغى» دەپ ئاتالغان. ئوپال دۆلەت
ئۈستەڭ لەڭگەرلىك «خوجا قونداق ئاتام» مازىرىنىڭ خەتىبى سۇلايمان ئىمىن (72 ياش)نىڭ رىۋايىتىچە، مەھمۇت
قەشقەرىگە ئاتاپ تۆۋەندىكىدەك مەرسىيەلەر يېزىلغان:

تاشبالىق بولغۇن ئەبەد ھەزرىتى موللامنىڭ تاغى،
نامى ئۆچمەس گۈل چېچەكلەپ مىۋە بولغاي موللام باغى.

② ئوپالدىن يەنە غەربىي شىمالغا ماڭسا «ئۇيغۇر قەلئە» دېگەن بىر خارابە بار.

③ «قەشقەر ئەدەبىياتى» 1983-يىل، 6-سان، 18-بەت، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى
مەدەنىي يادىكارلىقلار باشقارمىسى، قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلارنى قوغداش ئورنى ئارخېئولوگىيە گۇرۇپپىسىنىڭ
دوكلادى»غا قاراڭ.

زاتىنىڭ تولۇق ئىسمى «ھەزرىتى مەۋلام شەمسىددىن مەھمۇدىيە ئىبىن ھۇسەيىن» ئىكەن. ئۇلارنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە: مەۋلام — ئالىملىغا قارىتىلغان، شەمسىددىن — دىنىنىڭ قۇياشى، ھۆرمەتلەش يۈزىسىدىن بېرىلگەن ئۇنۋان، مەھمۇدىيە — بۇ زاتنىڭ ئىسمى (بىرنەچچە ئەسىر ئۆتكەنلىكتىن، مەدرىسىگە بېرىلگەن «مەھمۇدىيە» دىگەن نامنى ئۇلار دەپىن قىلىنغان زاتنىڭ ئىسمى دەپ ئادەتلىنىپ قالغان)، شۇنىڭدەك، ئۇنىڭ ئەخلاقلىقلىغىنى كۆرسىتىدۇ، ھۇسەيىن — دادىسىنىڭ ئىسمى. «ھەزرىتى موللام» شەيخلىرىنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ زات ئالىم كىشىكەن، ئەرەپ، پارسى، تۈركى، رومانى... قاتارلىق 8 - 9 تىلنى بىلىدىكەن. ئىران، ئىراق تەرەپلەردە ئىلىم تەھسىل قىلغان ۋە مۇدەررىس بولغان، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا «مەن يۇرتۇمغا قايتسام» دەپ مۇشۇ يەرگە قايتىپ كېلىپ، مۇشۇ مازارنىڭ يېنىدىكى مەدرىسىدە (يەنى مەدرەسەئى مەھمۇدىيە) مۇدەررىس بولغان ۋە تۆت ئەتراپقا ئىلىمنى شۇ كىشى تاراتقان، قايتىپ كېلىپ 8 يىلدىن كېيىن 97 يېشىدا ۋاپات بولغان، ئالىم كىشى بولغاچقا، ئۇلۇغلاپ «ھەزرىتى مەۋلام» دىيىلىدىكەن...

قارا خانىلار دەۋرىدىكى قائىدە بويىچە، خان جەمەتىدىن بولغان شەخسلەرنىڭ مازارلىرىغا خان تەرىپىدىن مەخسۇس شەيخ، جارۇپكەش (قەبرە سۈپۈرگۈچى)، سۇپارىخان، يانتاقچى، مۇتىۋەللى تەيىنلىنىپ، ئۇلار شۇ مازارنىڭ ۋەخپىلىرى بىلەن تەمىنلىنىپ تۇرغان، مۇنداق شەيخلىق ئاتىدىن بالىغا مىراس قالغان.

«ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ شەيخلىغىمۇ مۇشۇ قائىدە بويىچە داۋاملاشقان. يەنى بۇ مازارنىڭ شەيخلىغى ۋە ئۇنىڭ ئالدىدىكى «موللام بېغى» دىگەن كىچىك مەھەللىنىڭ ھەممە يېرى تاكى 1949 - يىلغىچە بۇ ئەۋلاتقا مىراس ۋە ئەۋلادى ۋەخپ (ئەۋلاتتىن - ئەۋلاتقا پايدىلىنىدىغان، لېكىن ساتقىلى بولمايدىغان ۋەخپ) بولۇپ كەلگەن. شۇڭا، 1942 - يىلى 10- ئاينىڭ 12 - كۈنى ئوپال مەھكىمەئى شەرئىيەسى بىر مەزگىل باشقىلار تەرىپىدىن قانۇنسىز ھالدا تارتىۋېلىنغان شەيخلىقنى «ھەزرىتى موللام» شەيخلىرىنىڭ ئەۋلاتلىرىدىن بولغان قۇددۇس قارى ھاجىم (ھازىرقى شەيخ — ئوسمان قارىنىڭ دادىسى) غا قايتىدىن ئېلىپ بېرىش ھەققىدە ھۆكۈم چىقارغان①.

بۇنىڭدىن شۇ نەرسە ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ شەيخلىرى بىر مەزگىللىك شەيخلەر بولماستىن، بەلكى بۇ مازار تىكلەنگەن ۋاقىتتىن ئېتىۋارەن قانۇنىي ھالدا ئەۋلاتتىن ئەۋلاتقا شەيخ بولۇپ كېلىۋاتقان كىشىلەر. ئۇلار ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ يەتتىنچى، سەككىزىنچى ئەۋلادىنى خاتىرىسىدە ساقلاپ كەلگەن، شۇنىڭدەك، ئاتا - بوۋىلىرىدىن تارتىپ ئىشلىتىپ كەلگەن مەخسۇس موھرىمۇ بولغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ شەيخلەردىن بەزىلىرى ئۆز دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق ئالىملىرى بولغان. مەسىلەن، بىزگە ئاغزاكى مەلۇمات بەرگەن باۋدۇن قارىنىڭ بوۋىسى تۇردى ھاجىم شەيخ (تەخمىنەن 1923 — 1793) قەشقەرنىڭ ئاتاقلىق ئۆلىمالىرىدىن بولۇپ، ئۆز دەۋرىنىڭ ئۆلىمالىرىدىن موللا سادىق ئەلەم ئاخۇنۇم، ئەلنەزەر ئاخۇنۇم، ئابدۇرېھىم نازارى، تۇردۇش كاتىپ (غەرىبىي)، نورۇز كاتىپقا ئوخشاش كىشىلەر بىلەن ھەمسۆھبەت بولغان. تۇردى ھاجىم شەيخ يازغان ئەسەرلەردىن «سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان تەزكىرىسى» ھازىر قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنى يادىكارلىقلارنى ئاسراش

① بۇ ھۆكۈم «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ ھازىرقى شەيخى ئوسمان قارىنىڭ قولىدا ساقلانماقتا.

ئىدارىسىدا ساقلانماقتا.

شۇڭا، بىز بۇ شەيخلارنىڭ «ھەزرىتى موللام» مازىرى ھەققىدىكى رىۋايەتلىرىنى ئۇلار ئەنە شۇنداق مەشھۇر كىشلەردىن ئاڭلىغان بولغاچقا، مەلۇم ئاساسقا ئىگە دەپ قارايمىز.

تۆۋەندە «ھەزرىتى موللام» شەيخلىرىنىڭ ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ئىسىملىگى سىخما بويىچە كۆرسىتىلدى:

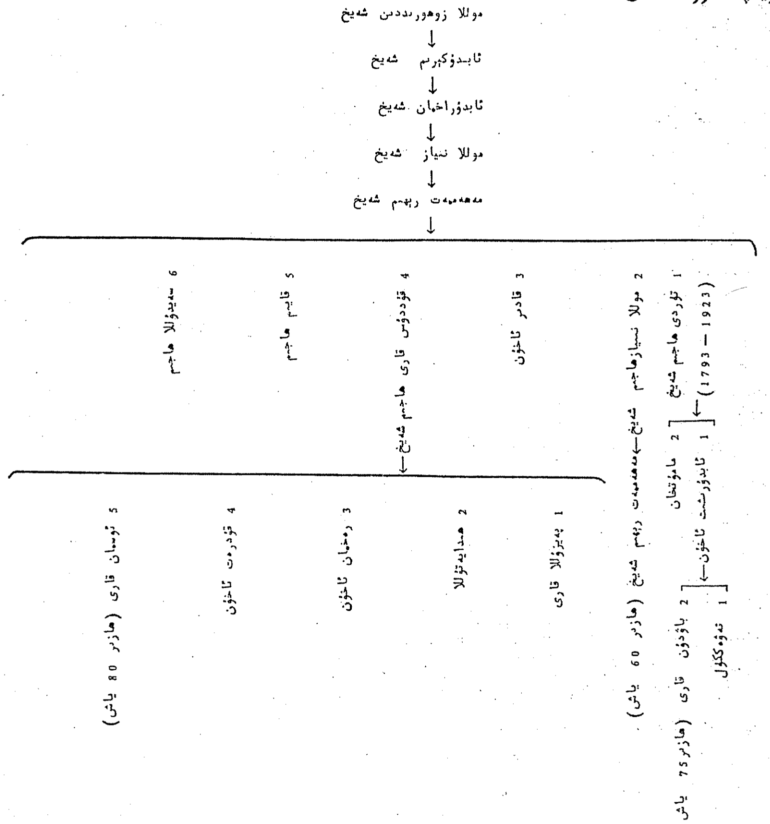

2) «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ تەزكىرىسىنى تەكشۈرۈش:

بۇ مازارنىڭ تەزكىرىلىرىدىن بىرى ياقۇپ بەگ زامانىسىدا يېڭىسارغا ئېلىپ كېتىلگەن، يەنە بىرىنى ئۇپاللىق مەھەممەت چوڭسا دېگەن كىشى ساقلاپ كەلگەن بولسىمۇ، 1956 - يىلدىن كېيىن قولدىن - قولغا ئۆتۈپ يۈرۈپ يوقالغان. گەرچە بۇ تەزكىرە قولىمىزدا بولمىسىمۇ،

ئەمما، ئۆز دەۋرىدە مازارنى تاۋاپ قىلىشقا كەلگەنلەر ئوتتۇرىسىدا دائىم ئوقۇلۇپ كەلگەن بولغاچقا، نۇرغۇن كىشىلەرگە ياد بولۇپ كەتكەن. بىز ئۆتمۈشتە ئۆمەر داموللا، قۇناخۇن خەلپەت قاتارلىق كىشىلەردىن بۇ تەزكىرىنى كۆپ قېتىم ئاڭلىغان مەتمىن ئەخمەت، قاسىم قازى ئاخۇنۇم (بۇ كىشى ئالىمنىڭ ئانىسى بۇبى رابىيە مازىرىنىڭ شەيخلىرىنىڭ ئەۋلادى، هازىر 93 ياش)، مۇھەممەت ئوسمان قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئۆز خاتىرىسى ئاساسىدا رەتلەپ چىققان ماتېرىياللىرى (بۇ ماتېرىياللار «قەشقەر ئەدەبىياتى»نىڭ 1983 - يىلى 1 - سانىدا بېرىلدى)دىن ئۇنىڭ ئومۇمى مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولدۇق.

بۇ تەزكىرىدە «ھەزرىتى موللام» مازىرىغا دەپنە قىلىنغۇچى زاتنىڭ تولۇق ئىسمى — ھەزرىتى مەۋلام شەمسىددىن مەھمۇت ئىبنى ھۈسەيىن بولۇپ، ئازىق مەھەللىسىدە تۇغۇلغانلىقى، خان ئەۋلادى ئىكەنلىكى، ھۈسەيىننىڭ دەسلەپ «ئەمىرى شەب» بولۇپ، كېيىن «ئەمىرى سۇلتان»لىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنلىكى بايان قىلىنىدۇ.

بىزگە مەلۇم، مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى»دا ئۆزىنىڭ خانزادىلىكىنى، تۈرك ئۆلكىلىرىنى (تۈركى تىلدا سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەر ئولتۇراقلاشقان يەرلەرنى) سامانى ئوغۇللىرىدىن قايتۇرۇۋالغان كىشى ئۆزىنىڭ بوۋىلىرىدىن ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىپ ئۆتكەن①.

قاراخانىلار تارىخىنى تەتقىق قىلغان ئالىم ئو. پرىتساكنىڭ تەھلىلىگە قارىغاندا، سامانى ئوغۇللىرىدىن بىرىنچى قېتىم ھىجرى 382 (مىلادى 992) - يىلى بۇخارانى ئالغان كىشى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمدارى ئوبۇلھەسەن ھارۇن بىننى سۇلايمان (قىلىچ بۇغراخان) ئىدى، خوتەننى ئالغان يۈسۈپ قادىرخان ئەنە شۇ ئوبۇلھەسەن ھارۇننىڭ ئوغلى ئىدى.

ئەرەپ تارىخچىسى ئىبنۇلئەسىردىن مەلۇم بولۇشىچە، يۈسۈپ قادىرخاننىڭ 2 - ئوغلى مۇھەممەت بىن يۈسۈپنىڭ يېنىدا ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ھۈسەيىن بىن مۇھەممەت «ئارسلان ئىلىك» دېگەن ئۇنۋان بىلەن ھىجرى 448 - 449 (مىلادى 1056 - 1057) - يىللىرى بارسخان ئەمىرى بولۇپ تۇرغان ۋە ئۆز نامىدىن ئاقچىلار سوقتۇرغان. 1048 - 1058 - يىللاردا «شەمسىددەۋلە ئارسلان ئىلىك» دېگەن نام بىلەن سوقۇلغان ئاقچىلار بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

دېمەك، مەھمۇت قەشقەرى يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئەۋرىسى، ئوبۇلھەسەن ھارۇننىڭ چەۋرىسى ھېسابلىنىدۇ. ئالىمنىڭ «تۈرك ئۆلكىلىرىنى سامانى ئوغۇللىرىدىن قايتۇرۇۋالغان كىشى بىزنىڭ بوۋىلىرىمىز» دېگەن بايانلىرى مۇشۇ تارىخي ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن.

ئىبنۇلئەسىر يەنە، بۇغراخان مۇھەممەت بىن يۈسۈپ ئۆزىنىڭ ئاكىسى سۇلايمان بىن يۈسۈپ بىلەن بولغان توقۇنۇشتا غەلىبە قىلىپ، شەرقىي قاراخانىلارنىڭ بۈيۈك خانى بولۇپ 11 ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، تەختنى ئوغلى ھۈسەيىن بىننى مۇھەممەتكە ئۆتكۈزۈپ بەرگەن، دەيدۇ. تەزكىرىدىكى «ئۇنىڭ ئاتىسى ھۈسەيىن ئاۋال ‹ئەمىرى شەب› بولغان، كېيىن ‹ئەمىرى سۇلتان بولغان›» دېگەن سۆزلەر مۇشۇ تارىخي ئەمەلىيەت بىلەن ناھايىتى مۇۋاپىق كېلىدۇ.

يەنە شۇ پرىتساكنىڭ ئىبنۇلئەسىردىن نەقىل كەلتۈرۈشىچە، ھىجرى 448 - 449 (مىلادى 1056 - 1057) - يىللىرى قەشقەردىكى قاراخانىلار ئوردىسىدا بىر پاجىئەلىك ۋەقە يۈز بەرگەن، يەنى، بۇغراخان مۇھەممەت بىن يۈسۈپ تەختنى ئوغلى ھۈسەيىنگە ئۆتكۈزۈپ بەرمەكچى بولغاندا، مۇھەممەتنىڭ كىچىك خوتۇنى ئۆز ئوغلى ئىبراھىمنى خان قىلىش مەقسىتىدە، تەختنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش مۇراسىمىدا زىياپەتتە مۇھەممەتكە ۋە ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى

① «تۈركى تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە، 1 - توم، 152 - بەتكە قاراڭ.

ھۈسەيىنگە زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرىدۇ، مۇھەممەت بۇغراخاننىڭ قېرىندىشى ئارسلانخان بىن يۈسۈپنى بوغۇپ ئۆلتۈرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىبراھىم بىن مۇھەممەت تەختكە چىقىرىلىدۇ.

تەزكىرىدە مۇھەممەت بىن يۈسۈپ بۇغراخاننىڭ ئىسمى زىكىر قىلىنماي، «شاھى ئېھرام» دىگەن نامى بىلەن ئاتىلىدۇ. بىزچە بۇ مۇشۇ پاجىئەلىك ۋەقەنى ئەسلىتىشتىن ئېھتىيات قىلىغانلىق بولسا كېرەك.

تەزكىرىدە مەھمۇت قەشقەرى «مۇق يولى» ئارقىلىق چەتكە چىقىپ كەتكەن دىيىلىدۇ. دىمەك، ئالىم قانداقتۇر مۇشۇ پاجىئەلىك قىرغىنچىلىقتىن ئامان قالغان ۋە يوشۇرۇنۇپ يۈرۈپ، كىشىلەرنىڭ مېڭىشى ئىنتايىن خەتەرلىك بولغان «مۇق يولى» ئارقىلىق چەتكە چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. شۇنداق قىلىپ، ئۇ كۆپ ئۆمرىنى سىرتتا ئۆتكۈزگەن. ئاخىرى، ئۆز ئانا يۇرتىغا بولغان چەكسىز مۇھەببەت ئۇنى ياشانغىنىدا بولسىمۇ، شۇنچە قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، «ئازىق»قا قايتىپ كېلىشكە مەجبۇر قىلغان.

ئالىمنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» دا ئۆزىنىڭ قاراخانىلار ئوردىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەققىدە ئارتۇق بىرنىمە دىمىگەنلىكىمۇ ئۆز ئائىلىسىدە يۈز بەرگەن بۇ پاجىئەلەر ئۈستىدە ئېغىز ئېچىشتىن ساقلانغانلىقى بولسا كېرەك. شۇنىڭدەك، ئوپالدا مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئەجداتلىرىدىن ئانا تەرەپ بوۋىسى خوجا سەيپىدىن بۈزرۈكۋارنىڭ مازىرى تىلغا ئېلىنىپ، مۇھەممەت بۇغراخان ۋە ھۈسەيىنلەرنىڭ مازارلىرى ئوچۇق تىلغا ئېلىنماي، ئومۇمەن «بۈزرۈكۋارلىرىم» دەپلا ئاتىلىشى يەنە شۇ يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان قانلىق ۋەقە بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

تەزكىرىدە مەھمۇت قەشقەرى «شەمسىددىن — دىنىنىڭ قۇياشى» دەپ ئۇلۇغلىنىدۇ. ئالىمنىڭ ئاتىسى ھۈسەيىننىڭ بارسغان ھاكىمى بولۇپ تۇرغىنىدا «شەمسىددەۋلە (دۆلەتنىڭ قۇياشى) ئارسلان ئىلىك» دىگەن نام بىلەن ئاتالغانلىقى نەزەردە تۇتۇلسا، ئۇنىڭ ئالىم ئوغلىنىڭ «شەمسىددىن — دىنىنىڭ قۇياشى» دەپ ئاتىلىشى ئەجەپلىنەرلىك ئەمەسلىكى، شۇ دەۋرنىڭ ئەمەلىيىتىگە ئۇيغۇنلۇغى ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم بولىدۇ.

دىمەك، تەزكىرىدە بايان قىلىنغانلار «ھەزرىتى موللام» مازىرىغا دەپنە قىلىنغان زاتنىڭ خانزادە ھەزرىتى مەۋلام شەمسىددىن ھۈسەيىن ئوغلى مەھمۇت ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ بايانلار بىزدىن ئىلگىرى ئالىمنىڭ ھاياتى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان پەرەزلەرگە تامامەن ئۇيغۇن كېلىدۇ.

3) «ھەزرىتى موللام» مازىرىغا تەقدىم قىلىنغان كىتاپتىكى ۋەخپىنامىدىن تەكشۈرۈش:

1983 - يىلى 1 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدىكى سۆھبەت يىغىنىدىن كېيىن، قەشقەرنىڭ ئولىمالىرىدىن ئېمىر ھەسەن قازى ئاخۇنۇم ئىچىدىكى بىر ئاق بەتكە كىتاپنى مازارغا ۋەخپ قىلىش ھەققىدىكى ۋەخپنامە يېزىلغان بىر «مەسنەۋى شېرىپ»نى تەقدىم قىلدى. بۇ كىتاپ مەھمۇت قەشقەرىنىڭ مازىرىدا قويۇلغان كىتاپخانىغا كىشىلەرنىڭ بۇ زاتنى ئۇلۇغلاش يۈزىسىدىن تەقدىم قىلغان كىتاپلىرىنىڭ بىرى. 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا يۈز بەرگەن قالايمىقانچىلىقلاردا بۇ مازارغا توپلانغان كىتاپلار تالان - تاراج بولۇپ كەتكەن بولسىمۇ، بۇ «مەسنەۋى شېرىپ» بەختكە يارىشا ئېمىر ھەسەن قازى ئاخۇنۇمنىڭ ئاتىسى مەرھۇم قۇتلۇق ھاجىم (شەۋقى) نىڭ قولىدا ساقلىنىپ قالغان.

تۆۋەندە بىز بۇ ۋەخپنامىنىڭ ئەسلى تېكىستى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا بولغان تەرجىمىسىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

① ۋەخپىنامىنىڭ ئەسلى:

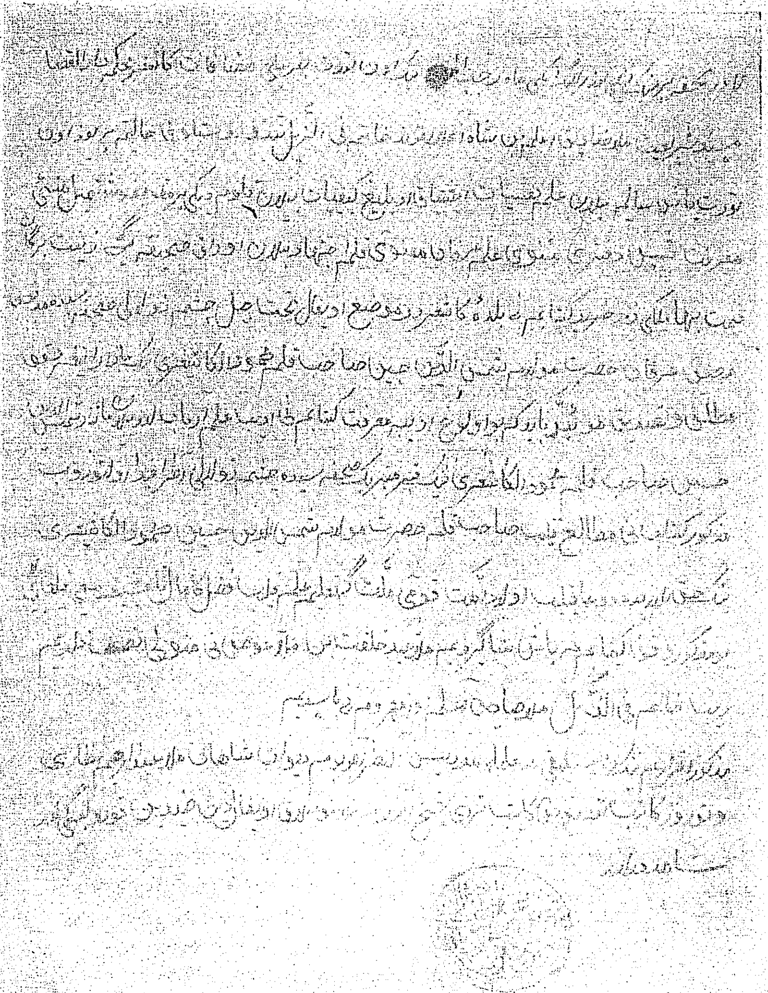

② مەزمۇنى:

ھىجرى 1252 (كالا) - يىلى ئۇلۇغ رەجەپ ئېيىنىڭ 14 - كۈنى شەرىئەتنىڭ تۈۋرۈكى بولغان قەشقەر ۋىلايىتى قازى مەھكىمىسىنىڭ قازىسى، تۆۋەندە مۆھرۈمنى باسقۇچى مەنىكى موللا سادىق ئەلەم شاھ ئەلا ئاخۇن ئوغلى بىر يۈز ئون تۆت ياشقا كىرگەن تەندۇرۇسلۇق ھالىتىم، ئىلىمگە بولغان ھەۋەسىم، ئىشتىياقىم ۋە ئەدەپلىك كەيپىياتىم بىلەن ئىلىم - مەرىپەتنى مەزمۇن قىلغان، ئالتە دەپتەرنى بىر مۇقاۋىغا تۈپلەپ، ۋاراقلىرىغا ئىجتىھات قەلىمى بىلەن زىننەت بېرىپ يېزىلغان قىممەت باھالىق، ئالتۇنغا سېتىۋالغان مۈلكۈم بولغان «مەسنەۋى شېرىپ» ناملىق كىتاۋىمنى قەشقەرنىڭ ئوپال رايونى تاغ باغرىدا، سۈزۈك بۇلاق سەھنىسىدە دەپىن قىلىنغان ھەزرىتى مەۋلام، دىنىنىڭ قۇياشى، ھۈسەيىن (ئوغلى) قەلەم ئىگىسى بولغان مەھمۇت قەشقەرىنىڭ مازارىغا مۇتلەق ۋەخپ ۋە ئەبەدى سەدىقە (قىلدىم).

بۇ ئۇلۇغ ئەدىپكە (مۇتلەق ۋەخپ قىلغان) ئىلىم - مەرىپەت مەزمۇنىدىكى بۇ كىتاۋىمنى ئەدىپلەر بىلەن ئىلىم ئەرباپلىرىنىڭ دىنىنىڭ قۇياشى، ھۈسەيىن (ئوغلى) قەلەم ئىگىسى بولغان مەھمۇت قەشقەرىنىڭ مۇبارەك قەبرى ئۈستىدە، سۈزۈك بۇلاق ئەتراپىدا ئولتۇرۇپ مۇتالىئە قىلىپ، قەلەم ئىگىسى بولغان ھەزرىتى مەۋلام، دىنىنىڭ قۇياشى، ھۈسەيىن (ئوغلى) مەھمۇت قەشقەرى ھەققىدە دۇئا قىلىپ، مۇسۇلمان ئەۋلاتلىرى ۋە مىللىتىمىزنىڭ خەلق ئاممىسىغا ئىلىم ئۆگىتىپ، ئۇلارنىڭ تولۇق پەزىلەتلىك بولۇشىغا تىرىشىشىنى ئۈمەت قىلىمەن. ۋەخپ قىلغان مەزكۇر كىتاۋىمغا باش شاگىرتىم موللا ئەيدخەلپەت موللا ئېۋەز ئوغلىنى باشقۇرغۇچى قىلىپ تەيىنلىدىم، دەپ تۆۋەندە موللا سادىق ئەلەم ئۆز مۆھرۈمنى باستىم.

مەزكۇر ئىقرارىمنىڭ راستلىقىغا مۇدەررىس ئۆلىما ئەلنەزەر ئاخۇنۇم، باش كاتىپ موللا ئابدۇرېھىم نازارى، نورۇز كاتىپ، تۇردۇش كاتىپ، تۇردى شەيخ ئاخۇنۇم، موللا غوجىلاق، ئوپالدىن زەيدىن قورۇلبېگى قاتارلىقلار گۇۋادۇر.

مۆھۈر:
داڭلىق ئۆلىما، دەۋرىنىڭ ئالىمى موللا سادىق شاھ ئەلا ئوغلى.
(مۆھۈر ھىجرى 1208 - يىلى ئويۇلغان)

③ ۋەخپنامىدا ئىسمى چىققان شەخسلەر توغرىسىدا:

موللا سادىق ئەلەم ئىبنى شاھ ئەلا: قەشقەر شەھرىدىن، قەشقەر دۆلەتباغ يېزىسىدىكى مەدرەسەئى ھامىدىيەدە ئوقۇپ، كېيىن قەشقەر خانلىق مەدرىسىگە مۇدەررىس بولغان. قەشقەر قازىلار مەھكىمىسىنىڭ قازىسى، ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر ئالىمى.

ئەلنەزەر ئاخۇنۇم: ئەسلى لۈكچۈندىن، ئۆز دەۋرىدىكى قەشقەرنىڭ چوڭ دىنىي ئۆلىمالىرىدىن، ئىسكەندەر ۋاڭنىڭ مەدرىسىگە مۇدەررىس بولغان.

ئابدۇرېھىم نازارى: قەشقەر ئوپالدىن، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ۋەكىللىرىدىن، قەشقەر ھاكىمى زوھورىددىنىنىڭ ئوردا كاتىۋى.

نورۇز كاتىپ: قەشقەر ھاكىمى زوھورىددىنىنىڭ ئوردا كاتىۋى.

تۇردۇش كاتىپ: قەشقەر ھاكىمى زوھورىددىنىنىڭ ئوردا كاتىۋى، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا كۆزگە كۆرۈنگەن شەخسلەرنىڭ بىرى، ئەدىبىي تەخەللۇسى — غەرىبى.

تۇردى شەيخ ئاخۇنۇم: شۇ يىللاردا «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ شەيخى، «سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان تەزكىرىسى» نىڭ ئاپتورى، بىزنى بۇ نۆۋەت ئاغزاكى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن باۋدۇن قارىنىڭ بوۋىسى.

موللا غوجىلاق: ئاتۇش مەشھەتتىكى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىنىڭ شەيخى.

زەيدىن قورۇلبېگى: شۇ دەۋردە ئوپالدا قورۇلبېگى (چېگرا بېگى) بولۇپ تۇرغان شەخس.

④ ۋەخپىنامىنىڭ تەكشۈرۈلۈشى:

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ يۇرتى ۋە مازىرى توغرىسىدا بىزدىن ئىلگىرى باشقىلاردىمۇ ئىزدىنىشلەر بولغان. مەسىلەن، ئابلىمىت روزى ئۆزىنىڭ «ئالىم مەھمۇت قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ ‹دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك› ناملىق كىتاۋى» دېگەن ماقالىسىدا مۇنداق دەيدۇ:

«...مەشھۇر ئابدۇرېھىم نازارىنىڭ:

...يەنە ھەزرىتى شەيخ ھەبىبى ئەجەم،
كى قايراغىدا قىلمىش ۋۇجۇدى ئەدەم.
ئوپالدا يېتىبدۇر ھەزرىتى مەۋلىۋى،
كى موللام ئاتاب ھەر زەئىپۇقەۋى

دېگەن بېشارەتلىرىدىن ئالىم مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئاتىسى ياكى ئۆزىنىڭ قەۋرىگاھلىقى خەلق تەرىپىدىن ئوپال يېزىسىدا ‹ھەزرىتى موللام› نامىنى ئالغان بولۇشى كېرەك دەپ قىياس قىلىش مۇمكىن»①.

ماقالىدا «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ مەھمۇت قەشقەرى بىلەن ئۇنىڭ ئاتىسى ھۈسەيىندىن زادى كىمگە مەنسۇپلۇقى ئېنىق بايان قىلىنمىغان. بۇ ماقالا ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ئوپالنىڭ پېشقەدەم ماتارىپچىسى مەرھۇم قاسىم رېھىم «ئازىق مەھەللىسى توغرىسىدا» دېگەن بىر ماقالىسىدا، ئالىمنىڭ يۇرتى ئاتۇشتىكى «ئازاق» بولماستىن، ئوپالدىكى «ئازىق» مەھەللىسى ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى كۆزقاراشنى ئىلگىرى سۈردى②.

مەرھۇم قاسىم رېھىمنىڭ قالدۇرۇپ كەتكەن يازما مەلۇماتىچە، 1928 - يىللىرىدىلا ئوپالدىن ئۆمەر زاھىرى (ئۆمەر داموللا)، ئۆزبەك ئالىملىرىدىن ئابدۇرۇسۇل داموللا، دوختۇر ئابدۇلئەزىم ۋە ئابدۇرۇپ قارى داموللالار مەھمۇت قەشقەرىنىڭ قەشقەر ئوپالدا تۇغۇلغانلىقى توغرىسىدا، شۇنىڭدەك، بۇخارا شەھىرىدىمۇ بۇ ھەقتە بىر مەزگىل بەس - مۇنازىرىلەر بولۇپ، نەتىجىدە، ئوپال ئازىقتا تۇغۇلغانلىقى ئىسپاتلانغانلىقى توغرىسىدا ئۆزئارا سۆھبەتلەر قىلىشقان.

بىز بۇ قېتىم، ئاغزاكى رىۋايەتلەر، تەزكىرە خاتىرىسى قاتارلىقلار ئارقىلىق مەھمۇت قەشقەرىنىڭ مازىرى ھەققىدىكى ئېنىق كۆزقارىشىمىز ئىپادىلەنگەن بىرىنچى قېتىملىق دوكلا - دىمىزنى يازغان بولساقمۇ، لېكىن ھەرقانداق بىر ئىلمىي ھۆكۈم ياكى بىر ئىلمىي قاراش ئەمەلىي پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلىنىشى لازىم بولغاچقا، بىز بۇنى پەقەت مەسىلىنىڭ باشلىنىشى دەپلا قارىغان ئىدۇق. بىز گەرچە، ئۆز قارىشىمىزغا خېلى زور دەرىجىدە ئىشەنچىدە بولساقمۇ، ئۇنى تەستىقلايدىغان بىرەر ئەمەلىي پاكىتنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىنى ئارزۇ قىلاتتۇق. ئېمىر ھەسەن

① «شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژورنىلى (ئىجتىمائىي پەن قىسمى)»، 1981 - يىل، 1 - سان، 17 - بەتكە قاراڭ.

② «قەشقەر كونىشەھەر ئەدەبىياتى»، 1981 - يىل، 2 - سان، 92 - بەتكە قاراڭ.

قارى ئاخۇنۇم بىزنىڭ ھالىمىزدا ئالىم بەيتە مەركىزى ۋەخپىنامىنى تەقدىم قىلدى. بىر 1361-يىلى 3-ئايدا بۇ ۋەخپىنامىنى ئاخىرىم رادىئوسىمۇ ۋە مەركىزدىكى مەسئۇل ئىلمىي خادىم-لارنىڭ يارىدىمى ئارقىسىدا قەشقەر شەھەرلىرىنىڭ سىياسىي ۋە قەشقەر ۋىلايەتلىك جەمئىيەت تەكشۈرۈشتىن ئۆتكۈزدۇق. ئەسلىدە ۋەخپىنامە يېزىلغان بەتتىكى ئىككى خىل قەغەز (يەنى، بىرى ئەسلى ۋەخپىنامىنىڭ تېرىسى، ئۆچۈرۈلگەن سېرىق رەڭدىكى قەغەز، يەنە بىرى ۋەخپە-نىڭ شەرھىسى بىلەن ئەسلى بەتلىرى ئىككىنچى خىل تېرىلىپ كەتكەنلىكى. ئۇنى قايتا تۈپلەش ئۈچۈن ئىشلەتكەن ھالدا چاپلانغان ھالدا رەڭلىك قەغەز) نىڭ ھەر ئىككىلىسى يۈز يىلدىن ئاشقان قەغەز ئىكەنلىكى، مەتنلىك تويۇش قەلەم بىلەن يېزىلغانلىقى، ئىشلىتىل-گەن سىيانىڭ ھازىرقى زامانىدىكى كاربونلۇق قارا سىيا بولماستىن، قەدىمدە ئىشلىتىلگەن قارا سىيا ئىكەنلىكى، ۋەخپىنامىنىڭ ھەقىقەتەن مىلادى 1838-يىللىرى ئەتراپىدا يېزىلغان-لىقى ئېنىقلاندى.

ۋەخپىنامىدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، ئالىمنىڭ نامى ھەققىدىكى ئارىسىدا تاكى يېقىنقى ئەسىرلەرگىچە ئۆزگەرگەن. ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا ھەرخىل يوللار بىلەن يادلىنىپ كەلگەن، نامە-لۇم بىر ئاپتور تەرىپىدىن مەھمۇت قەشقەرىگە ئاتاپ يېزىلغان:

ۋەتەنۇدا ئېي شەيخ مەۋلانىي شەمسىددىن پىرىم،
ئەللۇدا ئېي مەھمۇد ئىبنى ھەمد ئۆرگەنىڭ پىرىم.

دەپ باشلانغان مەرسىيەدىنمۇ بۇنى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ.

بۇلاردىن باشقا، بۇ مازارنىڭ ھىجرى 1241-(ئولۇۋالىسى) يىلى ۋە ھىجرى 1315-يىللىرى قايتا-قايتا رېمونت قىلىنىپ تۇرۇلغانلىقىمۇ ئۇنى مەھمۇدنىڭ يادلاپ كېلىۋات-قانلىقىنىڭ دەلىلى.

گەرچە ئالىمنى ئۇلۇغلاپ ئېيتىلغان «ھەزرىتى موللام» سۆزى ھازىر «موللام» دېيىلىپ كەتكەن بولسىمۇ ۋە ئالىمنىڭ ئىسمى مازار شەيخلىرىنىڭ خاتىرىسىدە «مەھمۇد» ئىبنى «ھۈسەيىن» ياكى «مەھمۇد» ئىبنى «ھۈسەيىن» دېگەندەك شەكىللەردە ئۆزگىرىپ، لېكىن بۇ ۋەخپىنامىدا ئاتايىتەن قىلىپ «ھەزرىتى مولام شەمسىددىن ھۈسەيىن ساھىب ئىبنى مەھمۇدلاشقا» دېيىلگەن.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش لازىمكى، بۇ ۋەخپىنامىدا «ھۈسەيىن» دېگەن سۆزدىن ئاۋال «قىبىلە» (ئوغلى) دېگەن سۆز چۈشۈپ قالغان. بۇ بەلكىم بىرقانچە ئەسىرلىك ئۇزاق جەرياندا ئالىمنىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمى ئالىمنىڭ سۆيۈنچىلىرىدە چۈشۈپ ۋە شۇنداق قوللىنىلىپ كەتكەن-لىكىدىن بولسا كېرەك. چۈنكى، ئەرەب تىلىدا «ھۈسەيىن» سۆزى «ھەسەن» - «گۈزەل، چىرايلىق، ياخشى» سۆزىنىڭ كىچىكلىتىش (ئەركىلىتىش) ئېيتىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭلاشقا، «ئوبىال» سۆزىنىڭ ۋەخپىدە ئىشلىتىلىشى بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنى «ئوۋۇ» (ئوي يەر) دەپ چۈشەندۈرىدىغان خاتا ئېتىمولوگىيىسى ئاساسىدا بولغان بولسا كېرەك.

3. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ھاياتىغا دائىر بەزى مەسىلىلەر

ئالىمنىڭ خانزادە بولۇپ تۇرۇقلۇق، بىر ھەربىي سەركەردە ئەمەس، بەلكى بىر ئالىم
بولۇپ يېتىشىپ چىقىشى ئۇنىڭ ھاياتى توغرىلىق بولغان تەتقىقاتتا دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك
مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى. بۇ ئەلۋەتتە ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي شارائىتى ۋە شۇ جۈملە-
دىن، ئالىمنىڭ ئائىلىۋى ھاياتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ئىجتىمائىي شارائىتتىن ئالغاندا، بۇ دەۋر قاراخانىلاردا ئىلىم-مەرىپەت يۈكسەلگەن دەۋر
بولۇپ، ئالىمنىڭ بوۋىسى مۇھەممەت بىن يۈسۈپ ۋە بولۇپمۇ ئۇنىڭدىن كېيىنكى ھەسەن بىن
سۇلايمان قاتارلىقلار قاراخانىلار ھاكىمىيىتىدە ئىلىم-مەرىپەتنىڭ ھامىيسى بولغان شەخسلەر
ئىدى، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئىلىم ھاسىل قىلىشى ئۈچۈن شارائىت تولۇق يار بەرگەن ئىدى.
بۇ ئەھۋال تەزكىرىدە «شاھى ئەۋرام» نىڭ ئۆز ئوغلى ھۈسەيىنگە ئىلىم ھۈنەر ئۆگىتىش
ئۈچۈن بولغان ئىزلىنىشلىرى ۋە يۇقىرىغا ئىلىم-ھۈنەر ئۆگىنىش توغرىلىق چىقارغان يارلى-
غى قاتارلىقلار ئارقىلىق بايان قىلىنىدۇ. ئائىلىۋى ھاياتىدىن ئالغاندا، ئالىمنىڭ ئانا تەرەپ
بوۋىسى خوجا سەيپىدىن ئوقۇمۇشلۇق كىشى بولغان. شۇڭا ئۇ، ئۆزىنىڭ بىردىن-بىر پەر-
زەندى بولغان بۈبى رابىيەنى كىچىكىدىن ئوقۇمۇشلۇق، ئەخلاقلىق قىلىپ تەربىيىلىگەن. مۇن-
داق ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن مەھمۇت كىچىكىدىن ھەم ئەلەم، ھەم قەلەم تەربىيىسى كۆرگەن
بولسىمۇ، ئۇ بىر سەركەردە بولۇش ئىستىكىدە بولغان ئەمەس، بەلكى ئۇ، ئۆزىنىڭ پۈتۈن
ھاياتىنى مۇشۇنداق ئەبەدى ئۆچمەس ئىلمىي ئىشقا سەرپ قىلغان. ئالىمنىڭ ئون نەچچە
يىل قىر-سەھرالارنى كېزىپ، جاپا-مۇشەققەتكە چىداپ تەتقىق قىلىش روھى، «دىۋان»
دا كەلتۈرۈلگەن خەلق قوشاقلىرى بىلەن خەلق ماقال-تەمسىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن
گۈزەل ئىنسانىي خىسلىتى ۋە ئەخلاق-پەزىلىتى، ئەلۋەتتە، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئائىلىسىدىن
بولۇپمۇ ئانىسى بۈبى رابىيەدىن سىڭگەن تەربىيىنىڭ نەتىجىسى.

ئالىم باشلانغۇچ مەلۇماتنى ئوپال ئازىقتا، يۇقۇرى مەلۇماتنى قەشقەرنىڭ ئاتاقلىق مەد-
رىسلىرىدە ئالغان. قەشقەر دۆلەتۋاغدىكى «ھۈسەيىن پەيزۇللا غوجام» مازىرىنىڭ - شەيخلىرى-
دىن ئىگەللىگەن مەلۇماتلارغا قارىغاندا①، ھۈسەيىن پەيزۇللا غوجامنىڭ ئاتىسى سۈرىيە شام-
لىق بولۇپ، تەخەللۇسى «مىرى مۇئەللا» دېيىلىدىكەن، ئانىسى قەشقەر گۈلۋاغلىق بۈبى سەلىمە
ئىكەن. بۇ كىشىنىڭ قاراخانىلار جەمىيىتىدە ئابرويى چوڭ بولۇپ، سەيدئەلى ئارسلانخان
(سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى، بۈبى ئەلانۇر خېنىمنىڭ ئوغلى) ئۇ كىشىنى «دۇئاگويۇم»
دەيدىكەن. ھۈسەيىن پەيزۇللا غوجام سەيد ئەلى ئارسلانخان دەۋرىدە دۆلەتۋاغدىكى «مەدرە-
سەئى ھامىدىيە» دە مۇدەررىس بولۇپ تۇرغان، سەيدئەلى ئارسلانخاننىڭ ئۆلۈمىدىكى ۋەقە-
لەرگە ئارىلاشقان. بۇ كىشى ئۇزۇن ياشىغان بولۇپ، يۈسۈپ قادىرخان ئۆلگەندىمۇ ھايات
ئىكەن...بىزنىڭ قارىشىمىزچە، مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان» دا بايان قىلغان «شەيخ ئىمام
زاھىد ھۈسەيىن ئىبىن خەلەف كاشغەرى» نەق مۇشۇ زاتتۇر. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئۇنى
«ئۇستاز» دەپ تىلغا ئېلىشىمۇ شۇنىڭدىن بېشارەت بېرىدۇ. م. شاكىر ئۆلكۈ تاشىرىنىڭ

① بىزگە بۇ ھەقتە ئاغزاكى مەلۇمات بەرگۈچىلەر: مەزكۇر مازارنىڭ ھازىرقى شەيخى تۇرسۇن شەيخ (66 ياش، ئەجداتلىرىنى 5 - ئەۋلادىغىچە بىلىدۇ) ۋە ھۈسەيىن پەيزۇللا غوجام مەسچىتىنىڭ ئىمامى ئابلىز ئابدۇقادىرلار.

«قەشقەرلىق مەھمۇت» دىگەن كىتاۋىدا كۆرسىتىلىشىچە، نېمىس شەرقشۇناسلىرىدىن مارتىن
ھارتمان «دىۋان» نىڭ بىرىنچى تومى بېسىلىشى بىلەن ئېلان قىلىنغان بىر ماقالىسىدا
(ھىجرى 1331 - يىلى) «دىۋان» دا مەھمۇتنىڭ ئۇستازى سۈپىتىدە كۆرسىتىلگەن قەشقەرلىق
خەلەف ئوغلى ھۈسەيىن ئاتلىق بىر ئالىم ھەققىدە تاجۇلئىسلام سەمئانىنىڭ «كىتابۇلئەنساب»
دا مەلۇمات بارلىقىنى بىلدۈرگەن. سەمئانى قەشقەردە يېتىشكەن ئالىملارنى بايان قىلغاندا،
ھۈسەيىننىڭ تىلغا ئالغان ۋە ئۇنىڭ پەزىلەتلىك، تەقۋادار بىر شەيخ بولۇش بىلەن بىللە
ئۇنىڭ سۆزلىگەن رىۋايەتلىرىگە ۋە ۋەقەلىكلىرىگە ئىشىنىشكە بولىدىغانلىقىنى ئېيتقان①.
بۇلاردىن باشقا، يەنە شۇنى ئېيتىش كېرەككى، جامال قارشىنىڭ كانپۇردا قەبۇلى
مەتبەسىدە بېسىلغان «سۇرراھ» دىگەن كىتاۋىدا (يېزىلغان ۋاقتى 12 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى)
بۇ كىتاپنىڭ قەشقەردىكى «مەدرەسەئى ساجىيە» كۇتۇپخانىسىدا ساقلانغان تەبىي قامۇس
«سۇھاھ جەۋھەرى» (مىلادى 1002 - يىلى فارابلىق ئىسمايىل جەۋھەرى تەرىپىدىن
يېزىلغان) دىن تاللاپ ئېلىنغانلىقى ئېيتىلغان. بۇ ئەھۋال ئۇ دەۋردە قەشقەردە ھەرقايسى
پەنلەر بويىچە يۇقۇرى بىلىملەر بېرەلەيدىغان مەدرىسلەرنىڭ بارلىقىنى ۋە بۇلاردا يېتەرلىك
ماتېرىياللار توپلانغانلىقىنى، يۇقۇرى بىلىم ئېلىش شەرت - شارائىتىنىڭ تولۇقلىقىنى كۆرسىتىدۇ.
ئالىمنىڭ ئەرەپ تىلىنى پۈتۈن تۈركى تىللارنىڭ گىراماتىكىسىنى ۋە لۇغىتىنى يېزىپ
چىقالىغۇدەك دەرىجىدە ئىگەللىشى ئۇنىڭ مۇشۇنداق مەشھۇر ئالىملاردىن تەربىيە كۆرگەنلىكىدىن
دىگىلى بولىدۇ.

4. خۇلاسە

يۇقۇرىدا بايان قىلغانلىرىمىزغا بىنائەن تۆۋەندىكى خۇلاسىغا كېلىمىز:
1. ئالىم قەشقەر ئوپالنىڭ ئازىق مەھەللىسىدە دۇنياغا كەلگەن.
2. ئالىم ئاتا تەرەپتىن ئالغاندا، قاراخانىلار جەمەتىدىن يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئوغلى
مۇھەممەتنىڭ نەۋرىسى؛ ئانا تەرەپتىن ئالغاندا، ئازىق مەھەللىسىدىن دەۋرنىڭ ئوقۇمۇشلۇق
كىشىسى خوجا سەيپىددىن بۇزرۇكۋارنىڭ قىزى بۇبى رابىيەنىڭ ئوغلى.
3. ئالىم ئىپتىدائى مەلۇماتنى ئوپالدا ئائىلىدە، يۇقۇرى مەلۇماتنى قەشقەردە ھۈسەيىن
ئىبنى خەلەف كاشغەرى قاتارلىق ئالىملاردىن ئالغان.
4. ئالىمنىڭ سىرتقا چىقىپ كېتىشى تەزكىرىدىكى «ھىجرى 450 - يىلىدىن باشلاپ
ئىلىم نۇرىنى ئالەمگە يايغان» دىگەن ئىبارىلەرگە قارىغاندا، مىلادى 1059 - 1058 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. شۇڭا، پىرىنساكىنىڭ مۆلچەرىچە، مۇھەممەت بىن يۈسۈپ مىلادى 999 -
991 - يىللىرى، ھۈسەيىن بىن مۇھەممەت 1019 - 1010 - يىللىرى تۇغۇلغان دىيىلسە، ئۇ
چاغدا تازا توغرا بولمىسىمۇ، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ تەخمىنەن مىلادى 1037 - 1028 - يىللىرى ئارىلىقىدا تۇغۇلغانلىقىنى مۆلچەرلەشكە بولىدۇ. دىمەك ئالىمنىڭ يۇقۇرىدا سۆزلەنگەن
پاجىئەلىك ۋەقەلەردىن كېيىن، سىرتقا چىقىپ كەتكەن ۋاقتى ئۇنىڭ يىگىرمە ياكى يىگىرمە
توققۇز ياش ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ. بىرىچە، يىگىرمە توققۇز ياش ۋاقتى ئەقلىگە يېقىنمۇ

① قاراڭ: م. شاكىر ئۆلكۈتاشىر، «قەشقەرلى مەھمۇت» 15 - بەت، 1972 - يىل، ئەنقەرە. «دىۋان»، ئۇيغۇرچە،
1 - توم، 456 - بەت.

ئۇيغۇن كېلىدۇ. چۈنكى، ئالىم ئۇن نەچچە يىل جەريانىدا تۈركى تىلىدا سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەرنى ئارىلاپ يۈرۈپ ماتېرىيال توپلىغان، ئاندىن بۇ ئەسەرنى يېزىشقا كىرىشكەن. «دىۋان» دىكى بايانلاردىن شۇ نەرسە مەلۇمكى، ئالىم ئالدى بىلەن «كِتابُ جَواهِرِ النَّحْوِ فى لُغاتِ التُّرْكْ (تۈركى تىللارنىڭ نەھۋىگە ئائىت جەۋھەرلەر) نى، ئاندىن بۇ «دىۋان» نى يازغان. شۇنداق بولغاندا، «دىۋان» يېزىلغان ۋاقىتلاردا ئالىم ئومۇمەن 50 ياشلار ئەتراپىدا بولغان بولىدۇ. بۇ ئۇنىڭ «دىۋان» ئۆمرۈمنى ئاخىرغا يەتكۈزدى، دېگەنلىرىگە ئاساسەن ئۇيغۇن كېلىدۇ.

5. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ باغداتتا قانداق بارغانلىقى مەلۇم بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇ باغداتتا قالغان ئەمەس. مەيلى تەزكىرىدىن، مەيلى خەلق ئاغزىدىكى رىۋايەتلەردىن قارىغاندا، ئۇ، 89 يېشىدا قايتىپ كەلگەن ۋە ئوپالدا 8 يىل مۇدەررىسلىك قىلىپ، ئەتراپقا ئىلىم - مەرىپەت تارقىتىپ، 97 يېشىدا ۋاپات بولغان. شۇڭا، ئالىمنىڭ ۋاپاتىغا گەرچە 900 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۆتكەن بولسىمۇ، خەلق ئۇنى ئەنئەنە بويىچە «ئىلىمگە ھوددىگارپىرىم» دەپ ھۆرمەتلەپ كەلمەكتە.

ئالىمنىڭ قانداق قايتقانلىقىغا كەلسەك، خەلق رىۋايىتىدە، باغداتتا مەخسۇس سودا كارۋىنى ئەۋەتىلگەن ۋە بۇ كارۋان «مۇق يولى» ئارقىلىق تۆگىنىڭ ئۈستىگە شۋەلىك ياساپ، شۇنىڭدا ئولتۇرغۇزۇپ، يامان يەرلەردە كىشىلەر يۈدۈپ ئېلىپ كەلگەن، دېيىلىدۇ.

تارىخىي ئەھۋالدىن قارىغاندا، مىلادى 1102 - 1103 - يىللىرى ھۈسەيىن بىن مۇھەممەتنىڭ بىر نەۋرە تۇققانلىرىدىن ھەسەن بىن سۇلايماننىڭ ئوغلى ئەخمەت بىن ھەسەن ئارسلانخان تەختكە ئولتۇرغان ۋە 1105 - يىللىرى مەھمۇت بىن ئابدۇ جېلىل قەشقەرى يېتەكچىلىكىدە باغداتتا ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتكەن. قاراخانىلار تارىخىدا بۇ دەۋر ئەۋلاتلار ئوتتۇرىسىدىكى نىزالار تۈگەپ، بىرقەدەر تىنچلىق، ئىناقلىق ھۆكۈم سۈرگەن دەۋر بولغاچقا، ئالىمنىڭ مۇشۇنداق بىر شارائىتتا قايتىپ كەلگەنلىكى تارىخىي ئەھۋالغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. شۇڭا، بىز ئالىمنىڭ مەيلى خەلق ئەۋەتكەن سودا كارۋىنى ئارقىلىق ياكى باغداتتا ئەۋەتىلگەن شۇ ئەلچىلەر ئۆمىكى ئارقىلىق قايتىپ كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت ھەر ئىككى خىل ئېھتىمالنى چەتكە قاقمايمىز. ئەگەر ئۇنى 97 يېشىدا ۋاپات بولدى، دېگەن رىۋايەت توغرا بولسا، يۇقۇرقى پەرىزىمىز بويىچە ئالىمنىڭ ۋاپاتى 1126 - يىللارغا توغرا كېلىدۇ.

6. ئوپالدىكى «ھەزرىتى موللام» مازىرى ھەقىقەتەن مەھمۇت قەشقەرىنىڭ مازىرى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى مەدەنى يادىكارلىقلار باشقارمىسى، قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنى يادىكارلىقلارنى قوغداش ئورنى ئارخېئولوگىيە گۇرۇپپىسىنىڭ ئوپالدا ئېلىپ بارغان مەخسۇس تەكشۈرۈشىدىن چىقىرىلغان خۇلاسە بىزنىڭ بۇ قارىشىمىزنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلىدى.

7. مەسىلىنىڭ مۇنداق ئېنىقلىنىشى — بىزنىڭ پارتىيە 12 - قۇرۇلتىيىنىڭ پارلاق لۇشيەنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىلىم - پەن ساھەسىدە قازانغان زور ئۇتۇقلىرىمىزنىڭ بىرى. بۇ — ئىلىم دۇنياسى ئۈچۈن بىر يېڭى خۇش خەۋەر، شۇنىڭ بىلەن بىللە، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ۋەتىنى، يۇرتى توغرىسىدا غەرەزلىك ھالدا بۇرمىلاپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان قاراشلار ئۈچۈن بىر ئەمەلىي جاۋاپ.

1983 - يىل 12 - ئاينىڭ 22 - كۈنى، ئۈرۈمچى.

Ön sırada: Emin Hasan Kazi, Arapça çevirilerde yardımcı olan çevirmenleri ve Mirsultan Bey

Kaşgarî'nin diktiğine inanılan Hay Hay Terek

Kabrin uzaktan görünümü

Kaşgarî'nin Opal'daki temsilî heykeli

Kabrin içi

Mirsultan Bey ve Kaşgar'daki çalışma arkardaşları Kaşgarî'nin kabri önünde

İbrahim Mutii ve Mirsultan Bey

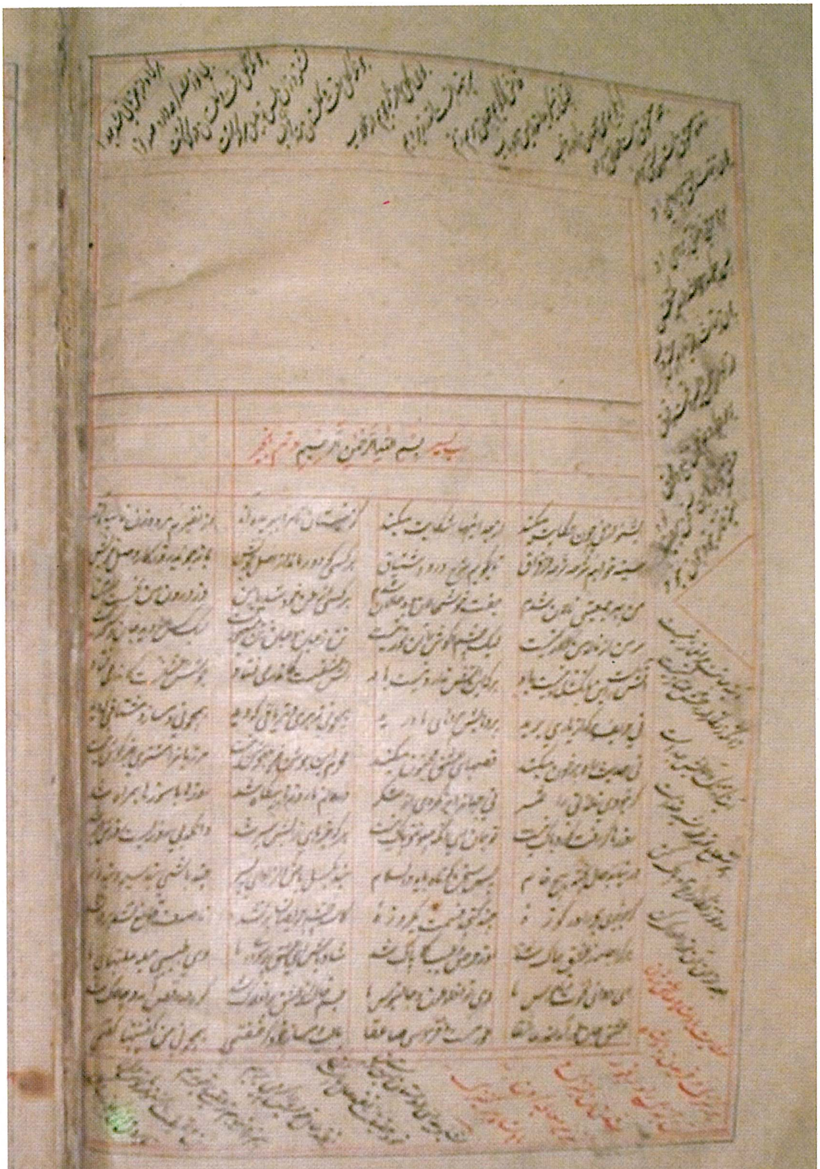

Vakıf senedinin yapıştırılı olduğu Mesnevî'nin ilk sayfası

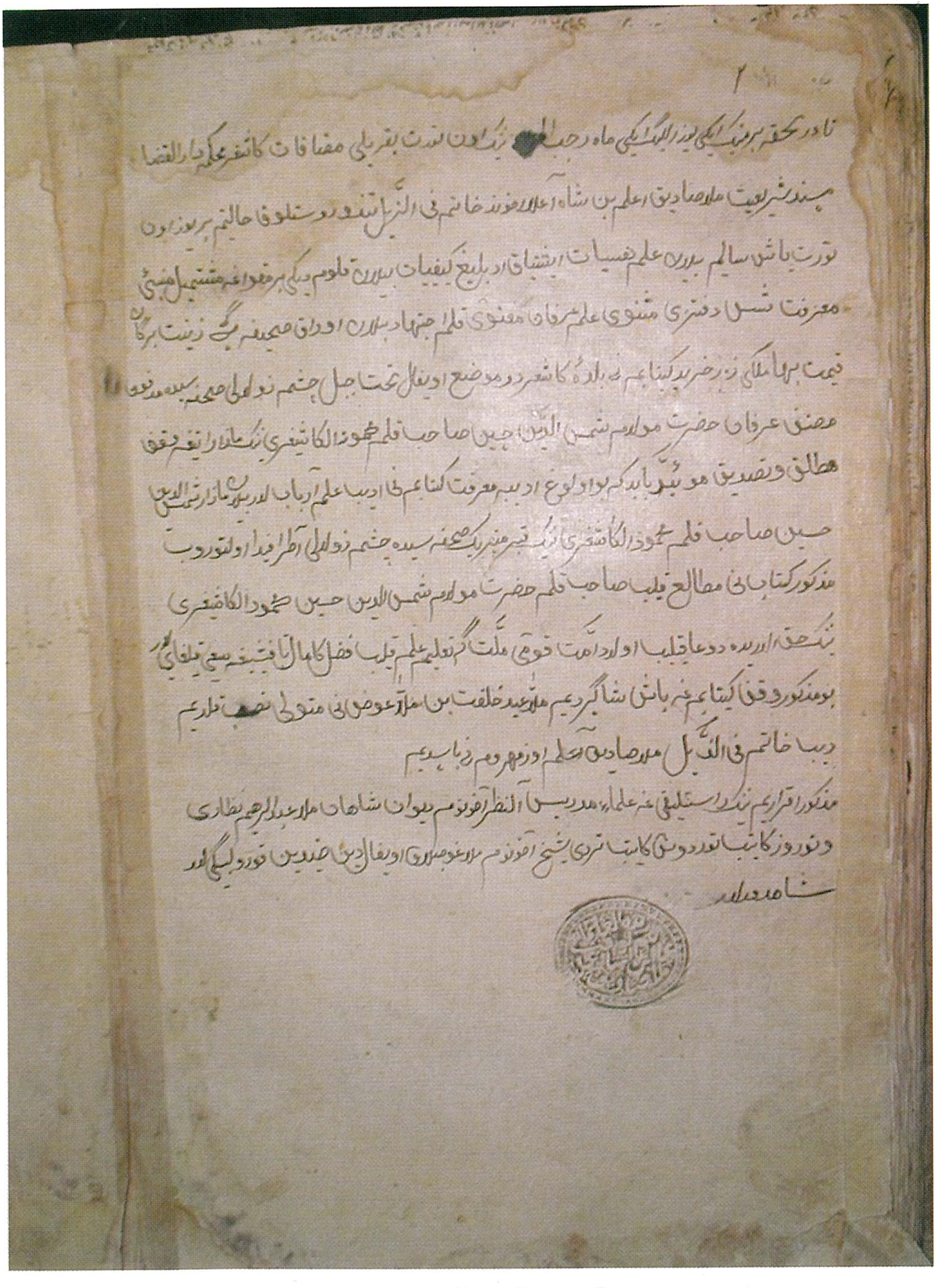

Vakıf senedinin fotoğrafı